

A szabad tanításról.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr által 1908 október 13—14-én tartott értekezlet tárgyalásához.

A milleniumi kiállítás évében a tanügyi kongresszuson dr. *Gád* Jenő műegyetemi tanár az *University Extension*ről nagy érdeklődéssel hallgatott, értékes előadást tartott. Ennek hatása alatt maga a kormány is kezdett komolyabban foglalkozni az *University Extension* ügyével. Az angol minta, Berlin és különösen Bécs példája, szolgáltak közelebbi alkalmi okul e gyufontosságú szociális kérdés tárgyalására.

Mivel a minta és a példa is az *University Extension* az *egyetemek*hez kapcsolta, természetes volt, hogy mi is a műveltek és a gyári munkások felvilágosító oktatására irányuló mozgalom szervezését az egyetemekhez véltük utasítandónak. A miniszter is az egyetemekhez fordult s az e végre egybehívott értekezleten, a melyen maga elnökölt, magam is így nyilatkoztam. Megelőzőleg terjedelmesebb emlékiratban¹ ama nézetemnek adtam kifejezést, hogy az egyetem volna első sorban e munkára hivatva. Joggal mondhattam akkor, hogy az egyház tekintélye mindenütt hanyatlak; a nép vezetését átengedte az egyház, éppen egyház ellenes elemeknek; a magyar közember pedig mindent, a mit az állam kormánya nyújt, gyanús szemmel néz. A kormány ténykedésében, nem az önzetlenség, hanem a politikai pártérdek számító megnyilatkozását látja: így tehát oly tényezőnek kell vezető szerepre vállalkoznia, a melynek sajátos hivatásával jár, hogy csak az igazsággal, mint ilyenrel foglalkozzék s a melyet ezért is semmi-féle felekezeti dogmának vagy politikai párt érdekének alá nem rendelhet. Az egyetem ily tényező.

A miénk is lehet ilyen. A mi egyetemünk is, valamint politikai és társadalmi életünk, az 1848-iki törvény és gondolkozás szellemében fejlődik. Már pedig 1848-ban a mi egyetemünk nemcsak a tanszabadság elvére helyezkedett, hanem czéhes elzárkozottságáról is le akart mondani. Ugyanaz a küldöttség, mely a márczius 15-iki pontozatokat, mint „hazánk jövő boldogságának és felvirágoztatásának egyedüli zálogát a felséges hazának“ bemutatta,² magával vitte a pesti egyetemi ifjuság-

¹ Átdolgozását *Pedagogiai dolgozatok* cz. művem I. k. 175—292. l. s. abban az *University Extension* mozgalomnak történetét és akkori állapotát is adtam.

² *Hajnik* Pál beszéde *Pesti Hírlap*, 1848. márcziusi 23. sz.

nak pontokba foglalt kívánatait, a melyeknek egyike a tökéletes tanítási és tanulási szabadságot úgy magyarázza, hogy az egyetem mindazoknak, a kik egy bizonyos életkort elértek, minden közelebbi kvalifikáció nélkül megnyitja kapuit a hallgatásra s viszont „az álladalom által fizetett tanerőkön“ kívül tudományuk és képességük által kitűnt egyéneknek megengedendő, hogy szabadon oktathatnak, sőt ama tanárokéval egyenlő érvényességű bizonyítványokat ki is adhassanak. E kérelem pedig nem volt csakis a szabadság mámorában túlzásokra ragadott ifjúság kívánsága, aláírták azt a magyar tudomány-egyetem rectora Szabó János, továbbá Balassa, Rupp és Arányi tanárok is. S nem volt e kérelem pusztá szó. Április hó 10-én egybegyültek az egyetem nagytermében a mérnökök és tehnikusok s Gelenczeinek, a fizika egyetemi tanárának indítványára kérelmet terjesztettek fel a miniszterhez, a mely szerint a szaktudományt, a szaktanulmányozását minél tágabb körben óhajtják biztosítani s e végből kívánják, hogy az alsóbb hivatalnok tovább képzésére nyerjen időt, alkalmat; kívánják külföldi munkák lefordítását és olcsó elárúsítását; a közlekedési munkálatokat külön tehnikai lap útján kívánják ismertetni; kívánják, hogy minél több egyén részesüljön tanulmányi úti segélyben stb.¹ Balassa János pedig viszont az orvosi fakultást kívánta az orvosi akadémia tervében elszigetelt állásából kiemelni. A tanári testület és tanszak megszűntek zártkörű egylet lenni; a tanárok nyilvános termekben tanítanak s a megnyíló konkurrenzia mellett, ha nem felelnének meg hivatásuknak, önként buknek, hova hamarabb bukniok kell“. stb.²

Egyetemünk — a kor demokratikus szellemének, a majna-frankfurti kongresszus „szabad akadémiai egyetem“ alapítását célzó mozgalmának³ megfelelően — benne volt az *University Extension* művelésében.

E kérdésben legalább ötven évvel előztük meg az egyetemek ily irányú fejlődését s ehhez a multhoz csatolhattuk volna következetesen az *University Extension* mozgalmának egyetem útján való szervezését.

Az értekezlet ez állásontra elvi tisztaságában nem helyezkedett, hanem, főleg Beöthy Zsolt és Wekerle Sándor felszólalásának hatása alatt, egyéb ily irányú társadalmi tényezők bevonásával, egy vegyes bizottságra bízta a közelebbi tervezés és létesítés munkáját — Kolozsvárt teljesen ignorálván.

Ez ignorálás okát nem kutatom. Fejlődésünk cenzuraliztikus jel-

¹ *Pedagogiai dolgozatok* I. k. A magyar nemzeti egyetem keletkezéséről 203—329. l.

² U. o. 322. l.

³ U. o. 320. l.

lege némileg megmagyarázza, hogy hosszú vajúdas után a *Népszerű Főiskolai Tanfolyam* címe alatt megindult előadási ciklusok, kivéve egy pápai és pozsonyi epizodust, csak is Budapestre szorítottak. A vezetés tényleg nem az egyetemnek, hanem a *Szabad Lyceum* elnöksége illetőleg a liceum vezető férfiai kezébe jutott, a kik véletlenül egyetemi tanárok is lehetnek.

S ma nézve az ügyet: megengedem, hogy a fejlődésben csakugyan megvolt az észszerűség. Igaza volt *Beöthy* Zsoltnak, midőn azt mondta, hogy „A tanárok lelkesedése fontos; és az egyetemi tanárookra lehet is számítani, de az egyetemre, mint ilyenre alapítani nehéz“.¹ Egyetemünkön a Fichte-féle *Wissenschaftslehre* szelleme ismeretlen Minden fakultás magában van, szakiskolaszerűen egymástól elkülönül. Még általános egyetemi kérdések is fakultási sajátos szempontok alá esnek s formalításokon megakad a lényeg megvalósulása.² Azonkívül minden egyes tanár már csak kinevezésével is egy szűkkörű tudomány művelésére van kötelezve, úgy, hogy ha még volna is mondani valója olyasmiről, a mi általános érdeklődésre igényt tarthatna, ha ez sajátos szak tárgyával nincs szoros kapcsolatban *publicumaiban*, nem közölheti. Az egyes egyetemi tanárok munkakörének e megszorítása nagyon is megnehezíti az általános érdeklődés ébrentartását és fokozását s nagyon is megkönnyíti a tudós egyoldalú típusának kialakulását. Társadalmi, tervszerű, közös cél által egy szívesen mozgatott akció és ennek vezetése, éppen ezért bajosan indulhat ki az egyetem részéről. De ezt nem tekintve is általában bajosan egyeztethető a tudomány-egyetem jellemével a népszerű előadásnak követelése. Az egyetemi tanár nemcsak tanít, hanem kutat is; nem csak készet ad elő, hanem sajátos hivatásánál fogva éppen problémákkal foglalkozik. Valamely probléma megoldása elsősorban tudományos munkásság és feltételezi azt, hogy e probléma megoldásának eddigi különböző kísérleteit ismerje. A tudós ily munkája tehát egy már régebben megindult tudományos folyamatnak folytatása, e folyamat közben felgyűlt anyagnak felhasználásával. Hogy e megfejtő kísérletet valaki megértse, szüksége van magas színvonalú előkészültségre. Tudományos munka, mely problémákkal foglalkozik, pedig csak is ez igazán tudományos munka, természeténél fogva nem lehet népszerű. Ezzel távolról sem mondtam azt, hogy igazi nagy tudósok nem tudnának népszerű előadásokat tartani: de ezek sem addig, míg magával a problémával foglalkoznak, hanem csak is akkor, ha azt már megoldották. Ekkor vár egyes kiváló genialis, szellemes tudósokra az a passzióval felkarolt feladat, hogy azt, a mire

¹ Dr. *Jancsó* Benedek: Emlékirat az iskolán kívül eső oktatás országos szervezésének tárgyában 72. l.

² Éppen e szóban forgó ügyre a fakultások állásfoglalásáról szól u. o. 74. l.

ők nagy nehezen eljutottak, úgy tüntessék fel, mintha azt egészen könnyen lehetne elérni. Fantázia és művészi érzék nélkül nincs tudományos munkásság sem. A képzelet intuíciójával nem egyszer előlegezi a tudományos akribia munkájának eredményét, illetőleg irányítja azt tevékenységében. Az anyagnak rendszeresítése is lényegileg a képzelet művészi alakításának műve. Az azonban, a mi a tudományos munkásságnál csak *eszköz*-jelentőségű, az a tudomány népszerűsítésében *cél!* A tudományt népszerűsítő előadó megalkotja magának első sorban hallgatósága szellemi színvonalának képét, művészi módon beleéli magát annak lelkébe s már most e lélek erejében gyúrja át tudományának anyagát, a mely fölött teljesen uralkodik, mind addig, míg azt hallgatóságának képe szerint megteremti. Az előadó beleéli magát, mint a színész, másnak lelkébe s így teremti meg előadását. A hallgató így ismerősre talál; az ő nyelvén elmondottakat érti, hallgatása közben igazán tanul, de élvez is. Igen kevés ily előadó van. Ritka az a tudós, ki életmunkájának tárgyával, mintegy játszani is tudna, akár azért nem, mivel azt erre túlkomolynak tartja, akár azért, mivel az anyag fölött szuverén módon még sem uralkodik. Csak kiváltságos domináló, művészi alakító érzékkel bíró tudósoknak adománya ez.

E művészi rugóhoz még egy etikai jellegű is járulhat. Azt, a mi szellemileg minket boldogít, nem kívánjuk magunk számára lefoglalni, hanem szeretnők lehetőleg sok egyénnel is megosztani. A szellemi javak nem önző, de szociális jellegűek. Így értjük, hogy a tudós, midőn a problémát megfejtette: e fölötti örömét másokkal is meg akarja osztani. Teszi ezt tényleg egyetemi előadásai útján. Ez előadásoknak felemelő tisztító, nemesítő hatása éppen ez altruisztikus, szociális rugó érvényesülésével, a szeretetet boldogító munkájával függ össze. De lehetséges az is, hogy a tudós e szűkebb körű közléssel meg nem elégszik. Látva nemzete s ennek egyes rétegei elmaradottságát, hazafiúi kötelességének tartja, hogy szellemi kiművelésében szoros hivatásán fölül még ily népszerű előadások tartásával is részt vegyen. Távól vagyok attól, hogy e motívumnak erkölcsi jellegét tagadnám: mégis hangsúlyoznom kell, hogy e motívumnak éppen erkölcsi tekintetben vajmi könnyen lehet igen külterjes, kétes értéke: akkor, hogy ha e nyilvánosság előtti szereplés, ez a munkásság, a tudóst az ő tulajdonképpeni szentélyéből, dolgozó szobájától, egyetemi előadásaitól s így sajátos hivatásának teljesítésétől, elvonja, ha ez erkölcsi motívumok csak is arra való, hogy az ő tudományos lelkiismeretét megnyugtassa, sajátos hivatásának elhanyagolását leplezze. Nálunk tulságos erős a hajlam a társadalmi és politikai szereplésre. Nem egy hallgatónk, ki szépen indult pályáján, már az egyetemen letörött e szereplés miatt. Óvakodnunk kell attól, hogy az egyetemen hozzuk kapcsolatba a nyilvánosság előtt való szereplést, szerepeltetést.

Hivatkoznak ezzel szemben az *University Extension* minta-egyetemeire: az angol és az amerikai egyetemekre. A hivatkozás nem talál egészen. Az angol egyetemek lényegesen különböznek a mi egyetemeinktől. Az angol egyetemek lényegileg tanító, a vizsgára előkészítő, a tudományt tehát a gyakorlati életnek alárendelő intézmények. Nem a tanulmányozás, hanem a tanulás adja azoknak főjellemét. A *tutor* idejét, kit a *lecture*erek is támogatnak, teljesen lefoglalja a vizsgára való előkészítés munkája, úgy, hogy magára a további tanulmányozásra, magának a tanárnak is alig marad ideje. A vizsgai tananyagának e felfogáshoz való alkalmazása, ez a népszerűsítő vonás jellemzi a *colleges* életét. Azonkívül az egyetemi év Oxfordban és Cambridgeben 27 hét, a szünidő 25 hét, úgy hogy a népszerűsítés irányzatában begyakorolt egyént a nagy szünidő csak is munkájának új alakban való folytatására hívja fel. A népszerűsítő előadás az angol egyetemeken magával az egyetem irányzatával, jellemével összefüggésben áll. S összefüggésben áll az angol szellemnek gyakorlati jellemével is, a melyet a meetingező politikai élet épp úgy, mint a gyakorlati irányzatú egyházi, vallási élet nagyra növelt. A mi egyetemeink a jelenben mindenütt hódító német egyetemi típust követik, mióta a jezsuita tradíciós szakiskolából úgy a hogy, kiemelkedtek s ezzel épp úgy tudományt fejlesztő, mint közvetítő intézmények: — úgy hogy e típus szerinti egyetemekre nézve a népszerű előadások *υετάρβασις εις τό κλλο νενοστ* jelentenek. Az ily egyetemeknél nem az egyetem, hanem az egyetemen működő egyes tanárok ragadják meg lelkesedésük és személyi arravalóságuk alapján az *University Extension* ügyét. Nem véletlenség, hanem a docensek felette nagy számával függ össze, hogy az *University Extension* ügye csak Bécsben és Berlinben, bár az egyetemmel csak igen laza kapcsolatban, nyert életet s *ugyancsak az egyetemen*. Amerikában, a hol az egyetemek szintén a német típus szerint alakulnak a létező keretekben az amerikai nép gyakorlati érzéke daczára sem tudták az *University Extension*ot elhelyezni. Chicagóban külön fakultást szerveztek, a melynek csak is a tudományok népszerűsítése feladata. Gyakorlati irányú tanárok készítenek, esetleg készítettnek cikluszerű felolvasásokat, a melyeknek előadásában gyakorolják e fakultásra beiratkozókat.

Mind ezek alapján ma már nem látok bajt abban, hogy nálunk az *University Extension* vezetését nem a tudomány-egyetem vette kezébe. Az eszme a maga erejében és zártkörű társaságok hathatós közreműködésével hódított az egész országban. Nem véletlenség, hogy nevezetesen a középiskolai tanárok, a kiknek sajátos feladata a tudomány aranyát apró pénzre váltani és azt az általános műveltség kincseként terjeszteni — elsősorban vállalkoztak e háládatos társadalmi munkára.

A tanár-egyesület s nem egyszer maga a középiskolai tanári kar is szép sikerrel működik több városunkban. A középosztálynak a tudomány iránti érzéke felkeltéséről, egyes előadások és előadási ciklusok útján való műveléséről az egyesületek és körök újabb időben a kormánynak erkölcsi és anyagi támogatásával, gondoskodnak. Trefort intenciója e munkásságban testet öltött.

A mit s a mi nagy *Eötvös*ünk tervezett és kezdeményezett, a miben *Türr* és *Irányi* lelkesedéssel fáradoztak, a minek érdekében 1870-ben *Deák* Ferencz és *Ghyczy* Kálmán is hathatósan közreműködött s a mit *Trefort* ígérete daczára elejtett: a köz népnek társadalmi úton való művelése, a kulturának demokratizálása — a kormánynak művelődési akciójából 1875 óta kikapcsolatott. Földmívelő népünk magára maradt. A papság, még a protestáns papság is, mindinkább hivatalnoki jellegét hangsúlyozta. Nem akart e néptől függni, hivatalos órák mögé kívánt meghuzódni; kívánta az egyházi járandóságoknak készpénzben való megváltását s így az egyesektől való függéstől, valamint a gazdálkodás gondjától való felszabadulását. Nem gondolta meg, hogy a szeretet örömmel ad s hogy a néppel való összeforrasztásnak egyik hathatós eszköze a gazdálkodás gondjaiban, örömeiben, aggodalmaiban, csapásaiban való részesség. A nazarénusok, a szekták kezdtek hódítani. *Szeberényi* János Zsigmondnak tanulmányokon nyugvó szózatát, *Jeszzenszky* Ignácot stb. nem hallgatták meg sem az egyház, sem az állam intéző férfiai. A nazarénusok és a vallási szekták apostolai mellé más irányú agitátorok szegődtek. Mig amazok a létező társadalmat, nevezetesen az egyházat, azzal vádolták, hogy tagjaik, hiveik lelki javáról, üdvőségéről nem gondoskodnak: addig emezek a nép figyelmét a mindenki által szemlélhető földi javakra fordítják, utalva arra, hogy a társadalom azokat mily aránytalanul osztotta meg, hogy itt egy kézben a latifundiumok, ott a nagy kapitális és ime ők a páriák, a kis vagyonúak, vagy egész vagyon talanok, amazoknak rabszolgái. Fel kell világosítani a népet, fel kell venni a harcot e mozgalommal. Mi e mozgalomnak inkább csak forradalmi, anarchiai irányú kitéréseit láttuk: de nem láttuk azt az átgondolt, tervszerű munkálkodást, mely e munka zajos megszületése, az aratási sztrájkok mögött folyt. A szocialista vezetők mindinkább belátták, hogy ily erőszakos, daczoló, negatív eszközökkel a társadalom átalakítását nem érik el, így csak rombolhatnak, de nem építhetnek. Ők pedig építeni is kívántak. Ki akarják építeni termelési alapon, minden egyes munkájukba vonva, azt a társadalmat, a melyben megszűnik az egyes részszerinti embernek (Theilindividuum) lenni, s lesz *Marx* szerint tökéletes, mindenképpen művelt ember (Total entwickeltes Individuum) s melyben majd a társadalom e műveltség alapján mindenkit a

maga helyére fog állítani. *More* Tamás Utopiája lebeg lényegileg a jövőnek e tervezői előtt a társadalmi, sőt nemi ellentétek ignorálása mellett. Pedig addig is fel kell fegyverezni a társadalom páriáit olyan ismeretekkel, hogy munkaadóikkal, bírakkal szemben védekez-hessenek. Az írás, olvasás, számolás ügyességei mellett a törvényt, nevezetesen a büntetőtörvényt ismerniök kell, valamint a szocializmus alap-tanait. Hogy a szocialista vezetők hiába nem működtek, hogy nem egy egészen egyszerű, íráshoz nem értő egyén a szakszervezetek tanfolyamai és olvasmányai útján írástudó, okoskodó és ügyesen szóló egyénné vált: erről a szabad tanítás ügyében tartott *pécsi kongresszus* meglepően meggyőzött. A létező társadalom vezetőivel és őreivel szemben elfog-lalt protestáló és negáló ténykedés mellett — e pozitív munkáról, a melyre dr. *Imre* Sándor folyóiratunkban közölt kiválóan értékes ismertetése figyelmünket felhívta,¹ nem volna szabad megfeleledkezni. Termé-szetes azonban, hogy az ellenfél elsősorban nem azt hallotta és látta, hanem hallotta azokat az éles hangokat és látta azt a kiméletlen visel-kedést, a hogyan ellenük fordultak.

Érezte azt első sorban állami kormányunk.

Nagyon jól értjük azt is. Hisz épp a darabont-kormány játszotta ki nemzetellenes politikájában az általános választó jog jelszavával a munkásokat, a szocialistákat a nemzeti aspirációk táplálói, a történeti folytonosság követelői ellen. A ma kormányon ülők, részben a nemzeti ellentállás legkiválóbb küzdői, a küzdelem hősei voltak s minél inkább azok voltak, annál inkább látták a darabont-kormány e szövetségeseiben a nemzeti konszolidáció ellenségeit, internacionális jel-legű kifejtéseik alapján a nemzetállam veszedelmes, javithatlan, kifelé huzó, bontó elemeit. S a pécsi kongresszus mintegy igazolta kormányunk e természetes feltevéseit. Hisz még erről a nemzeti kormányról sem kívántak a szocialisták tudni és szavuk oly hatalmas volt immár, hogy kívánságukat a kongresszus vezetősége teljesítette.

A kormány és a vezető társadalmi körök szeme megnyílt! Látták mindanyian, hogy *Trefort* óta mily nagy volt a nemzeti kormány mu-lasztása, midőn nemzetünk ama rétegének tovább képzésével mit sem törődött, mely tradíciói alapján és az anyaföldhöz kapcsolt vol-tánál fogva a hazaszeretetnek legtermészetesebb ápolója s mely ma legalább részben egyes agitátorok hatalmában sajátos lényegéből kifor-gatva, a haza és vallás kegyeletes érzelmein túladdott, könnyen itt hagyja hazáját s hallgat az internacionale ígéretekkel tett szavára. Tenni kell valamit, a mulasztásokat helyre kell hozni és pedig nem holnap, ha-nem azonnal! Nem csak az államférfinak felébredt lelkiismerete, hanem

¹ Erdélyi Múzeum XXIV. 273. l.

a hazafinak önfentartási ösztöne is kívánja ezt. Az általános választójog életbeléptetésének kötelezettségét, a darabont-kormány ez örökségét, a nemzeti kormány magára vállalta, de nem gondoskodott, nem gondoskodhatott e jog gyakorlásának feltételeiről. Hiába sürgették még 1848-ban *Kossuth* és *Eötvös*, hogy kötelességünk jogait ismerő, szabadságát érző, vallásos és okszerű fölmívelő népnek nevelése; hiába ismételte *Eötvös*ünk a nagy igazságokat: „A magyar nemzet jövője a kultúra kérdése“, „alkotmányos országban a műveltség általános voltától függ az állam biztonsága“, „soha meg nem valósul a 48-iki törvényben kimondott szabadság és egyenlőség, a míg előbb meg nem lesz a műveltség egyenlősége“. Hiába voltak ez intő igék. A műveltség legnagyobb egyenlőtlensége és nagy fogyatékosága dacára belemegyünk az általános választójog adásába; s ha nem ámitjuk magunkat és másokat egy oly törvénnyel, mely az egyenlőség elvét illuzóriussá teszi — hazánkat öngyilkosságba kergetjük. A nemzetiségi és internacionális jellegű agitátoroknak átengedett, avagy pópák és papok vezetése alatt álló nép kezébe jusson hazánk sorsa?! Eminens állami érdek, hogy a nemzeti érzésű, művelt társadalom szelleme hassa át népünket. Az iskola csak a jövő nemzedéket neveli. A jelen nemzedék joga gyakorlásáról van szó. Ezt a jelen nemzedéket kell a magyar nemzeti művelt szellem hatáskörébe bevonni; ezért kell az iskolán kívül eső oktatást szervezni!

Ha valaki, úgy az oly finom nemzeti érzékű és nagy műveltségű *Apponyi*, közoktatásügyi miniszterünk, érezte e kötelezettségnek egész súlyát. Ennek érzetében bizta meg a közoktatási tanácsot, ez pedig egy e célra kiküldött bizottsága útján dr. *Jancsó* Benedeket, az iskolán kívül eső oktatás egységes szervezésére vonatkozó javaslat elkészítésével. Ennek nagy utánjárással és szorgalommal és nemes érzülettel szerkesztett emlékirata történeti alapon igyekszik a szabad oktatás egységes szervezésének elveit bemutatni s téziseivel e kérdés megvitatását előkészíteni. Ez érdemből mitsem vonva le, ez emlékirat elveit nem oszthattam s e meggyőződésemmek az emlékirat megvitatása céljából mult év októberében egybehívott nagyobb értekezleten kifejezést is adtam. Az emlékirat a szabad oktatásnak nem csak ellenőrzését, támogatását, hanem annak vezetését, irányítását hivatalos apparátussal, való szervezését az állam kormányára bízza s céljaira a társadalmi tényezőket használja fel. Az egész akciónak alanya, esze, mozgatója, esetleg fékezője, tulajdonképpen mindene az állam kormánya. A felszólalók közül többen csakis az ily irányú szervezésben látták a siker biztosítékát. Voltak, kik nem foglaltak ugyan ez iránnyal szemben állást: de utaltak az államkormány hozzájárulása nélkül sikerrel működő társadalmi tényezőkre: a *Szabad Lyceumra*, és *Urániára*, a szövetségezetre, stb ;

utóbbiak közül is nem egy ellenezte azonban éppen a tanítás szabadságának elve alapján, de azért is, mivel a mozgalom anyaga még nem érett meg eléggé — a szabad tanítás ügyének országos törvény alapján való rendezését.

Mindnyájan át vagyunk hatva a szabad tanítás fontosságának érzetétől s mindnyájan kívánjuk, hogy e mozgalmat a különböző módok közül a leghelyesebb segélyével szervezzük : azért is indokolt, hogy ha a szervezésnek ezt a módját, mely az értekezleten magára maradt, közelebb körvonalazzuk.

A államosító törekvéseknek soha sem voltam híve. Mindig autonomista voltam, tehát azt kívántam, hogy ki-ki a maga eszével gondolkozzék s akarja azt, a mit az ő észtörvénye, az ő benne lelkiismeretként ténykedő sajátos célgondolatja tőle követel s a miért a felelőséget a maga teljességében maga vállalja el. Az autonomista nem atomszerű fény, nem statust képez in statu : ellenkezőleg kölcsönhatásban az egészszel, meghallgatja mások tanácsát, befogadja a kívülről jövő hatásokat : de minden szóval és hatással szemben sajátosan, az ő sajátos természete alapján, reagál s minden ténykedése az ő sajátos szellemének kifejezése ; de mind ezzel egészen sajátosan, úgy a mint azt senki más nem tehetné, kívánja az egészet szolgálni. Áll ez az egyes egyénre nézve épp úgy, mint az erkölcsi személyekre, a társadalmi vagy történeti tényezőkre is.

Sez nem baj, legfeljebb az uniformisba szorult hivatalnoki észre fontos ugyan akkor, midőn a társas együttlétet, a társadalmi és állami életet felbontó és szétrobbantó önfejűség és önkényesség megfélemezéséről van szó, az uniformis, akkor midőn a rakonczátlan, önkényes, érzéki, önző embert, fegyelmezni akarjuk, midőn nem hagyjuk magára, hanem hivatalos receptek szerint tápláljuk, mozgatjuk, midőn netáni önkényes mozgásait hivatalnoki apparátussal ellenőrizzük, midőn nem szabad megengedni azt, hogy ki-ki maga minősítse önönmagát nyilvános szereplésével, hanem a jó rend és hivatalos ész gyarapodása érdekében bizonyos rovatok szerint minősítjük gyerek módjára a felnőttet : a fejlődés e fokozatán igen fontos a szabvány, az uniformis. De ne feledkezzünk meg arról, hogy e fokozat az ember társas lénynyé való fejlődésnek *legalsóbb fokozata*. Az érzéki embert, a bestiát, önző voltában meg kell törni, helyette kell gondolkozni, cselekvésében irányítani kell s mivoltáért felelőséget vállalni, néki a boldogulást, esetleg a boldogságot, még az údvőt is biztosítani. Világos, hogy a fejlődés e fokozatán *egy* az ész, *egy* az akarat, s világos az is, hogy az ily funkcióra berendezett gépezet igen könnyen, egyszerűen működik s végre az, hogy minden hivatalnoki struktúrás elmének az ily uniformis-szerű fungálás — eszményszerű valami. Értjük azért is, hogy oly államban, a mely a hivatalos apparátusra nagy

súlyt fektet, ez eszmény még fejlődöttebb állapotban is atavisztikus módon *még újra* feléled s újra érvényesülni is kíván. Ferencz császár eszménye kísértéként ijesztget még 48 után is!

De ismételjük, hogy ez eszmény a társadalmi és állami fejlődés legalsóbb fokozatának terménye. Valamint a természeti élőlények országában a legalsóbb rendű lények az uniformisok s minden fejlődés e monerek differenciálásában áll: úgy vagyunk az embernek szociális fejlődésével, hogy az ember szociális élete is annál fejlődöttebb, minél inkább tagolódik egyéni, sajátos szervekre. Minél nagyobb *számú* e szociális test szerve s minél sajátosabbak e szervek: annál fejlődöttebb maga a szervezet. Minden egyes szerv sajátos természetének megfelelő törvények szerint fungál: de e szerveket mind az egész fentartásának és fejlesztésének gondolata egységesen uralja. *Függnék* mind eme gondolattól, függetlenségükben megszűnnek élő szervek lenni függetlenségükben a közre nézve életről, semmis, esetleg veszélyes, bontó, felbomlasztó atomokká válnak: de mind *önállóak*. Önálló csak a kölcsönhatásban, tehát a függésben, sajátossága szerint *megmaradó*, sőt a kölcsönhatás közben sajátosságát *fokozó* lény lehet. Minél több oldalú önállóságunk: annál sokoldalúbb kölcsönhatásunk s így függésünk is.

Valamint államunk az emberiség testének *egy* szerve, a mely a humanumnak eszméjét egészen sajátosan, az ő természetének megfelelően, köteles szolgálni: úgy a mi államunk testén belül viszont a történeti hatalmak, e társadalmi *Ének*, államunk sajátos célgondolatját, rendeltetését kötelesek sajátos természetüknek megfelelően megvalósítani. S valamint a humanum annál tökéletesebben és teljesebben nyilatkozik meg, minél sajátosabban alakulnak meg a különböző államok, úgy hogy mindegyik állam az emberi haladás általános erkölcsi, szellemi és anyagi vívmányait lehetőleg sajátosan, egy külön — a nemzet génuszában, egyéniségében rejlő exponens által módosítva terjeszti elő: épp így maga az egyes állam is annál gazdagabb, annál hatalmasabb, törekvőbb és ellentállóbb: minél inkább van meg az államon belül létező minden egyes társadalmi tényezőnek, történeti hatalomnak a maga egészen sajátos feladata, sajátos természete által meghatározott működési módja; s minél inkább fejezi ki e tevékenység a nemzet-állam szellemét a maga differenciált gazdagságában. S valamint végre az egyes államok sajátossága érvényesülésében is a humanum általános követelménye határt szab, úgy tiltva van az egyes társadalmi tényezőkre nézve is az, a mi ellenkezik a nemzet génuszával. Ez utolsó analógia azonban az akarat megnyilatkozásának alakját, valamint szankcióját nézve nem talál egészen.

A humanum akaratát, az emberi méltóság követelményét nem lát-

juk, nem halljuk egy külön emberi látható testületben. Csak a láthatatlan egyházzal, Istennek országával, azonosíthatjuk azt, tehát egy tisztán szellemi hatalommal, mely mint lelkiismeret él az emberek szívében, melyet csak időnként jeleznek egyes nemzetközi bizottságok határozataikkal. A nemzet-államnak akarata, az ő méltóságával járó követelmények ellenben egészen határozottak: él az akarat, a követelmény az államnak egészen világosan látható és hallható *törvényeiben*, úgy hogy minden félreértés kizárásával e törvényekhez alkalmazkodik a nemzetállamban létező, máskülömben saját természetű törvényeit követő, tehát autonom történeti hatalom, társadalmi *Éniség*. Az akarat szankciójára nézve is van különbség. Míg a humanum akarata egyáltalában, de még nemzetközi határozataiban is — csak erkölcsileg, de *jogilag* nem kötelező s így a külső emberre nézve nélkülözi a szankció erejét (a belső ember természetesen lelkiismeretében veszi jutalmát, illetőleg büntetését;) addig a nemzet-állam akarata a törvények végrehajtásában nyeri teljes szankcióját.

Ez a világos, látható, hallható államtörvény fejezi ki a kultúr-államban a nemzet-állam akaratát s egyedül ez és csak az ezen alapuló rendeletek, ítéletek szabályozzák az egyes társadalmi tényezőknek saját természetükön nyugvó, tehát autonom működését. Társadalmi autonomia és állami törvény correlat fogalmak a kultúr-államban. Minél világosabb és határozottabb a nemzetállam akarata törvényeiben: annál szabadabban és határozottabban követhetik a törvény által megszabott körön belül a társadalmi *Ének* az ő természetük alapján érvényesülő, tehát autonom akaratukat.

Ezért is az, a ki valóban autonomista, vagyis az, a ki arról van meggyőződve, hogy a kultúr-állam csakis a társadalmi tényezők szabad fejlődése alapján épül fel — a leghatározottabban követeli, hogy hatáskörének határát, és működésének tárgyát kívülről csak is az országos törvény szabja meg; s a legerélyesebben tiltakozik az ellen, hogy bárki is, (nevezetesen az állam kormánya sem) akarja nem a törvényen alapuló rendeletekkel, még a legjobb intencziós rendeletekkel sem, az ő működését akár megindítani, akár szabályozni. *Alkotmányos államban, a mely a történeti hatalmak (társadalom) sajátos természetét s így az ennek megfelelő működését respektálja — az állam kormánya óvakodik attól, hogy a társadalom bevonásával olyasmit kezdeményezzen, a mire nézve az államnak kompetenciája országos törvény útján megállapítva s így a viszony a társadalom és az állami hatalom közt tisztázva nincsen.*

A szabad tanítás ügyét az állam mindeddig országos törvénynyel nem rendezte; nincs tehát pozitív törvényes alap, a mely akár az államhatalmat munkásságra feljogosítaná, avagy a társadalmat tevékenységre illetőleg közreműködésre kötelezné.

A szabad tanítás terén maga a társadalom már addig is eredményesen fáradozik. Az eddiginél azonban sokkal intenzívebb munkásságra van szüksége és szüksége van arra is, hogy a társadalmi tényezőknek egymással versenyző, s nem egyszer hatásában egymást gyöngítő munkássága *egységesen* szerveztessék. Ezt csak a társadalmat nemzetté szervező *állam* teheti meg és pedig csak is törvényes úton.

Erre kötelezi az államot nem csak a társadalmi érdek, hanem az az *erkölcsi* törvény, mely megkívánja, hogy a kötelesség elmulasztását, a menyire lehet, jóvá tegyék. Országos törvény mondta ki az általános iskola-kötelezettség elvét és kötelezte ezzel az állam kormányát arra, hogy a községek útján akár állami támogatással is, küzdjön az analfabéták ellen. Az állam kormánya — bár mi ok miatt — tényleg e kötelességének nem felelt meg. Milliókra megy hazánk analfabétáinak száma. Mindezekkel szemben a népiskolai törvény nem alkalmazható, mert ők csak is a *szabad tanítás* útján helyezhetők a törvény követelte állapotba. A szabad tanításról gondoskodni tehát az államnak *erkölcsi* kötelessége szemben az analfabétákkal.

S *természetes* kötelessége is ez, tekintettel arra, hogy állami létünk, sajátos magyar állami rendeltetésünk, megköveteli a magyar kultúrának lehetőleg intenzív terjesztését, így kötelességévé teszi az állam kormányának minden e célra irányuló intézmény vagy törekvés hatásos támogatását.

Az állam tehát, mint a társadalmi erők egységes szervezője, az államkormánya, mint az analfabéták adója, valamint a kultúr-állam létesítésének hivatott főtényezője, egyaránt kötelezve van arra, hogy a szabad tanítás körül kifejtett társadalmi munkát országos törvény útján szervezze, az analfabétákat a kultúra számára meghódítsa s a kultúrát lehetőleg magasra emelje és terjessze.

Hogy miképpen!? Erre feleljen a *szabadtanítást egységesen szervező megalkotandó törvény!*

A szervezés csak akkor szervezés, ha abban meg van az egység.

Mi legyen a már is létező és létesítendő társadalmi munkásságnak szervező egysége, e tevékenység éltető fókusa?

Oly társadalmi erőt, oly történelmi hatalmat, a mely parciális érdeket szolgál, nem állíthat az állam e társadalmi tevékenység központjába. E történelmi hatalom, e társadalmi tényező kell, hogy természete szerint magába felvehesse az összes állampolgárokat minden felekezeti, társadalmi, nemzetiségi, rendi különbség nélkül. Valamint a mi nemzetállamunk interkonfesszionális és demokratikus a benne levő felekezeteket, nemzetiségeket, társadalmi osztályokat és köröket mind a nemzeti eszme szolgálatában kívánja kulturális és politikai megerősödésére értékesíteni: úgy állami szempontból a szabadtanítás szervezete fókusául, tömörítő, éltető központjául csak is az állam e természetét kifejező és inten-

cióját szolgáló történeti hatalom, társadalmi tényező alkalmas. A község, a város, a megye ily természetű és célzatú autonóm állam szerv. Területén élő összes lakóit politikai egységbe foglalja s mindegyiket autonóm módon kívánja a nemzet-állam kiépítése céljából kultiválni, nevelni. Mindegyiknek meg van ezért is külön a neveléssel és tanügyével foglalkozó organuma, a mely góczpontul szolgálhat a szabad társadalmi munka szervezésére. Ezt a tanügyi bizottságot kell a község, a város, a megye fokozatán a szabad tanításnak góczpontjává tenni és az ez ügyben munkás társadalmi erők bevonásával átalakítani.

A tanügyi bizottságok mindegyikének meg van a törvényen alapuló működési köre. E működési körtől egészen elkülönítendő a szabad tanítás ügye. Míg amaz a *kötelező* oktatással: emez a *szabad* tanítással és ennek szervezésével és felügyeletével foglalkozik. Míg amabban a község, a város, a megye csak mint politikai hatóság, a rendező és felügyelő alany: addig itt a község, a város, a megye nem magában, hanem a társadalmi tényezők bevonásával. Az eddigi tanügyi bizottságok, mint a szabadtanításnak megfelelő szervei tehát e *célra* átalakulnak.

A szabad tanítás tanügyi bizottságába az eddigi tanügyi bizottsági tagokon kívül felveendő a község, illetőleg a város, a megye körében létező, a nép művelését célzó összes egyesületek, körök képviselői. Egyetlenegy ily célú egyesület, kör sincs kizárva, mindegyiknek meg van e bizottságban a maga képviselője.¹

---

¹ Kiemelem ezt, mivel az értekezleten is egyes felszólalásokban volt hajlandóság oly felfogásra, mely szerint a szabad tanításnak e szervezendő munkássága egyenesen antiszocialisztikus, nevezetesen a szakszervezetek ellen irányuló. E felfogás a pécsi kongresszus alatt keletkezett hangulatnak kifolyása. A szabad tanításnak pozitív célja: népünk kulturális, erkölcsi, szellemi nevelése. Minden társadalmi tényező, a mely e cél felé törekszik munkatárs tehát, s a szervezetbe bevonandó. Kizárni senkit sem szabad. Mindenki a maga módja szerint szolgálhatja a célt. Ha valaki, illetőleg valamely egyesület, a közrend felbontását tényleg eszközli, ha valakit a minden állampolgárt megillető szabadság gyakorlásában megakadályoz, nevezetesen megakadályozza őt becsületes munka keresésében: úgy járjon el az ily egyén vagy egyesület ellen az állami hatalom irgalmatlan keménységgel. Ez az állam policziális, közbiztonsági feladata. Ehhez a nevelésnek, az oktatásnak semmi köze. A nevelő, az oktató bizalommal tekint a *jövőbe*, és a jobb jövő létesítése céljából szeretettel üdvözlő társul mindazokat, a kik a jövőbe vetett reménnyel dolgoznak embertársaik szellemi és erkölcsi kiművelésén s teszi ezt még akkor is, ha látja, hogy emezek e jobb jövőt önzően, gyűlölettel és irigységgel többi embertársuk iránt művelnék. Az önzés altruizmus nélkül az erkölcsi művelődés legalsóbb fokozatának elve; a gyűlölet és irigység csak a tehetetlen és gyáva önzésnek megnyilatkozása. A *ördögöt* nem ördöggel, hanem csak anygyallal lehet kiűzni. A szeretet hatalmában és így a jobb jövőben igazán bizakodó nevelő legyőzi az önzés, a gyűlölet és irigység szellemét és végre keblére öleli a most még e szellemtől nem ment nevelő társát.

A tagok összesége választja meg a bizottság elnökét, titkárát, stb. Senki abba nem nevez ki tagokat, sem pedig nem bíz meg egyeseket bármiféle teendővel. A bizottság szabadon alakul meg, maga készíti ügyrendjét, maga végzi teendőit albizottságok, vagy megbízott képviselői által. Munkásságáról beszámol a község, város, a megye közgyűlésén, melyeknek határozatai ellen felelbezzhet egészen a minisztériumig.

A szabad tanítás tanügyi bizottságai azonban nem egyszerű szervei a politikai hatóságoknak, hanem kifelé is autonóm jogúak. Hivatalosan s így díjmentesen leveleznek a művelődési egyesületekkel a velük egy fokú, vagy felsőbb, illetőleg alsóbb fokú szabadtanítás tanügyi bizottságaival, illetőleg osztályaival; sőt kötelesek a közvetlenül fölöttük álló hasonló célú bizottságot munkásságukról értesíteni és ennek felhívására a kért felvilágosítást megadni. A bizottságok így egymással mind szorosabban egybeforró testet alakítanak, a melyet a közös nemzeti kultúra eszménye mozgat s mintegy versenyezve egymással, fokozódottabb tevékenységre indít.

E bizottságok közös *teendője*, első sorban *könyvtár*, illetőleg *könyvtárak létesítése*. Csak a könyvtárak teszik lehetővé a kulturális ténykedést és csak is ezek biztosítják a ténykedés hatását. A kulturális ténykedés minden fokozatán kell tehát könyvtárakat: népkönyvtárakat, városi könyvtárakat, általános és tudományos műveltséget szolgáló könyvtárakat szervezni. Angol mintákra hivatkozunk. Még mielőtt a felolvasó valamely helységben megjelenne — megérkezik az előadáshoz szükséges, azt illusztráló, bővítő könyvtár s használás céljából ott marad.

E könyvtárak *használását* lehetőleg meg kell könnyíteni. Legyen a könyvtár mellett, illetőleg ugyan abban, olvasás számára hely, illetőleg helyiség; s legyen ez nyitva egész nap s különösen a kora reggeli és késő esti órákban, a mikor a hivatása után járó ember szabad. Kapjon abból bárki is minden óvadék letevése nélkül könyvet. Szokjunk hozzá, *hogy embertársunkban gentlemant lássunk s majd azzá lesz*. Mi — sajnos — még mindig pesszimisták vagyunk. Embertársunkról föltesszük hogy csaló, ha csak bizonyítvány, vagy óvadék nem kezeskedik az ellenkezőről. A mi intézményeink azt kívánják, hogy embertársunk becsületességében bízunk s nem azt, hogy csakis különleges tapasztalataink alapján higyjünk benne. Mily szomorú dolog, hogy mi, e lovagias nemzet, oly annyira pesszimisták lettünk! Mi ennek az oka? Nem csuda, hogy ez a nemzet a bizalmatlanság, a pesszimizmus sötét örvényébe belejut, ha ott találkozik bizalmatlansággal és visszautasítással, a hol a természet rendje szerint nemzeti aspirációinak fölkaroltását kellene látnia. De legszomorúbb, hogy ha még e nemzet

nevelőit, nevelési rendszerét is a pesszimizmus, a bizalmatlanság szelleme hatja át.¹

A jobb jövő érdekében ezért is első sorban kell, hogy a nevelők hódoljanak feltétlenül az optimizmusnak s bízzanak a reá bízottak jó természetében! S ha már most a könyv elvesz, ha e bizalommal visszaélve egyesek könyveket ellopnak: hát akkor?! A könyv nem vész el, olvassák azt mások, kik máskülönben nem olvasták volna el. De károsul a könyvtár! Ez pótolható évenként és erre a kiadásra kell számítani. Ezzel szemben áll az a nagy nyereség, hogy az olvasó közönség, a mi népünk, e bizalom alapján érzületében is áthasonul s igyekszik e bizalomra méltóvá lenni. Néhány százas vagy ezres ily eredménnyel szemben a nemzet háztartásában tekintetbe sem jöhet.

Ily könnyen hozzáférhető és használható könyvtár létesítése mellett e bizottságok közös feladata a *magyar nemzet-állam eszméjének történeti, elméleti és gyakorlati, a polgári jogokra és kötelesegekre is kiterjeszkedő ismertetése s a nemzeti szépirodalom megkedveltetése*. Egyes és ciklusos előadások ily célból minden fokozaton tartandók.

Van azonban még ezenkívül e bizottságoknak a fokozatoknak megfelelő, külön feladatuk is.

1.) A *községi fokozaton* a szabad tanítás bizottságának első és jelenleg legfontosabb feladata, az *analfabeták tanítása*. Igaz, hogy írás-olvasásra érett korút kötelezni nem lehet, s így nincs kizárva, hogy éppen oly vidéken, a hol az analfabeták száma nagy, nem jelentkezik senki a tanulásra.² Ennek daczára sem szabad az írás, olvasás és számolás ügyességeinek elsajátítására szervezendő tanfolyamoktól elfordúni. Minden község, a melyben analfabeták vannak, törvénynyel

¹ Hogy e pesszimizmus és ezzel adott bizalmatlanság szelleme mennyire áthatja a nevelés és oktatás ügyét, azt legvilágosabban mutatja egyetemünk is. A szabadságban a szabadságra az önfelelősségre való nevelésnek ez a legfőbb iskolája és ime katalógus-olvasással akarunk meggyőződni arról, hogy ez érettek gyerekes módon nem fugálnak-e! A szabad tanulmányozást pedig ellenőrző kollokviumokkal és vizsgálatokkal félbeszakítjuk s mivel nem bízunk ifjúságunkban, azért szaporítjuk, gyarapítjuk ez ellenőrző intézményt!

² Nem említem fel e helyen azt az érdeemes munkát, a melyet hadseregünk, illetőleg a nemzeti szellemtől inkább áthatott honvédségünk e téren kifejt— az analfabetákkal és a nemzetieskedőkkel szemben. Bármily érdeemes e munka, nem a „szabad tanítás“, hanem a felnőttek *kényszerű* tanítása körébe tartozik. Nem volt az értekezleten senki, a ki a honvédelmi minisztérium képviselőjének kijelentéseit és kifejtéseit nem fogadta volna igaz hazafiúi örömmel és lelkesedéssel s ki szívből nem kívánná, hogy az általa jelzett irányban való működését minél nagyobb siker kísérje. Normál is viszonyok közt természetesnek tűnne fel, hogy az egész hadsereg kiválóan részt vesz a nemzeti konszolidáció munkájában; a mi viszonyaink közt meglepetve és hálásan értesültünk arról, hogy e munkából honvédségünk kiveszi a maga részét. Igen természetes, hogy közoktatásügyi miniszterünk van hivatva közelebbi érdeklődésre s a nemzeti nevelés programjába való beillesztésre.

kötelezendő ily tanfolyam megnyitására. Ha csak egy is ajánlkozik a tanulásra — e tanfolyam megtartandó.

További feladata e bizottságnak, hogy a falusi néppel a *földművelésre és a házi iparra vonatkozó ismereteket és ügyességeket közölje*. Szerintünk a falusi tanítót már a tanítóképzőben gazdasági munkába, nemkülömben a vidékre természetesen tartozó házi ipari ügyességekbe is bele kell vezetni, fölfogásunk szerint minden tanító nemcsak természetbeni lakást, hanem egy kis gazdaságot is nyerjen, a melyben legalább a kertészettel, méhészettel, apró baromfi-tenyésztéssel és téli időben a házi iparral is intenzíve foglalkozhatik s a képzőben nyert ismereteit alkalmazhatja. Fölfogásunk szerint köteles lenne a földművelési és ipari minisztérium arról gondoskodni, hogy külön gyakorlati irányú szakemberek e gazdaságot, ez ipari munkásságot évente nyáron és télen, megvizsgálják s tanácsukkal ellássák. Földműves népünk, a szokás, a hagyomány hatalma alatt kegyeletesen, de önérzetesen is visszatartásit minden újítást foglalkozásában s a jött-ment előadók iránt bizalmatlan, sőt még saját papjának vagy tanítójának az ő dolgába való beavatkozását sem fogadja szívesen. Csak a néma példa, a mutatkozó eredmény beszél és bizonyít. Csakis ezzel törhető meg a földműves nép konzervatizmusa e téren. Ekkor, de még csak akkor hallgat a gyakorlatilag igazolt előadó szavára. Kezdetben tartson a tanító avagy az említett szakférfiak egyike alkalmilag egy-egy előadást, utaljon a község által megszerzett könyvekre s ha azután az érdeklődés a gazdasági kérdések iránt felébredt: akkor fogjanak sorozatos előadások tartásához s a népnek külön tanfolyamok segélyével a házi ipar ügyességeinek tanításához.

Az általános jellegű történeti előadási ciklusokban a kiindulási pontot mindig a község multja adja. Ehhez fűződjék a nemzeti történet; a lokális patriotizmus talajából nő ki a hazaszeretet gyümölcsöző virága. A nemzet történetéhez fűzhető a kiválóbb, különösen epikus jellegű költemények, szépirodalmi termékek bemutatása. A történetből, a helyzetből, a vele adott hangulatból kell kinövesztetni a szépirodalmi műveket, hogy a hallgató azok keletkezését átélhesse. Csak az ily átélt, átértett ismeret marad meg mint éltető, nemesítő erő. Igen természetes, hogy nem-magyar községben — külön magyar nyelv-tanító és gyakorló tanfolyamok rendezendők.

2.) A *városi fokozaton* az előképzettség sorozatos előadások hallgatására már is meg van. A városi nép, szemben a falusival, éppen az újat keresi, meg van az újság iránt való érdeklődése. A mesterséget, a kereskedelmet még a mesterembernek vagy kereskedőnek fia is gyakran nem a szülői házban tanulja; igen sokan pedig nem is szüleik foglalkozását folytatják. A legtöbb fiú új körülmények és új, eddig nem ismert, munkakörbe lép. A tradíció, a szokás hatalma nem bé-

nitja az új iránt való érdeklődést. Az iparos és kereskedő többnyire világlátott ember s a feldolgozandó, eladandó árucikkek, valamint azok járó-kelő kínálói ébren tartják benne a világ iránti érdeklődést. Foglalkozásánál fogva ezért is a városi a haladás, új iránt való érdeklődés embere. Ez érdeklődést kell, hogy első sorban a *városi könyvtár* elégítse ki. Útleírások, a városi foglalkozással összefüggő szakművek, történeti és különböző nyelvű szépirodalmi művek alkotják e könyvtár törzsét.

Az *előadások* e fokozaton lényegileg szakszerűek; ezért is leginkább sorozatosak. Egyes előadások inkább csak is a nem szakszerű érdeklődés kielégítését szolgálják. Súlyt kellene fektetni a kereskedelmet és ipart tanulmányozó utak eredményének összehasonlító bemutatására. Ily összefüggésben kellene kitérni amaz intézmények, törvények ismertetésére, a melyekkel védik, támogatják a különböző országok iparukat és kereskedelmüket. E szakelőadásokon kívül a már is általában követelt sorozatos történeti előadásoknál is a súlyt *hazai* kereskedelmünkre és iparunkra, ezzel kapcsolatosan annak világtörténeti vonatkozásaira kell fektetni.

Külön rendezendők még e fokozaton külön tanfolyamok egyes ügyességek (szépirás, rajz, kereskedelmi levelezés, könyvvezetés, számolás) és különböző nyelvek elsajátítására. Időközben különösen helyi jellegű kiállítások rendezése is indokolt lenne az önérzet és a honi ipar iránti érdeklődés felkeltése és fokozása érdekében.

3.) A község és a város magasabb egységét igen természetesen a *megye* alkothatná; s így természetes lenne, hogy a megyei tanügyi bizottság a megfelelő kiegészítéssel alkossa a szabad tanítás harmadik fokozatát. A geográfiai fekvéssel adott e logikai következtetést azonban még mindeddig nem vonta meg történeti fejlődésünk. Legtekintélyesebb, a törvényhatósági joggal felruházott városaink nem tartoznak valójában megyei hatóság alá, így a megye az ő tanügyi bizottságával nem az, a minék lennie kellene, nem a megye kulturális centruma. Következménye ez ama történeti ellentétnek, a mely a megye és a város, a gentry és a civis közt létezett. A mily értékes a megye politikai szerepe nemzetünk történetében, oly kevésbé leplezhető el e ténnyel járó árnyék, mert a földművelő, a földbirtokos mindig alsóbb rendűnek tekintette a városi kézművest és kereskedőt, a ki csak később telepedett le e hazában s csak olyan jött-ment ember. A lenézettől nem szoktunk tanulni; pedig tényleg a városiak voltak a külfölddel, a világgal folytonos érintkezésben: általuk terjedtek az új eszmék hazánkban és jött be a tudomány és a tudomány iránt való közelebbi érdeklődés. Nem csodálkozunk azon, hogy a megyei szellemű egyénekben az a skribler, a ki fegyver forgatáshoz nem is ért — tudomá-

nyával együtt alsóbb rendű lény, a kire néha rászorulunk ugyan, de máskülönben vele nem igen törődünk. Még ma is él ez a sajátos felfogás. Megkívánjuk ugyan a megyebeli hivatalnoktól is a tudományos kvalifikációt, ez azonban a legtöbb esetben nem annyira tudományos, mint inkább examinális kvalifikáció. Vizsgai kézi könyvek, paragrafusok bevágásának, esetleg szanatóriumos betölcsérezésnek muló eredménye, melynek megszerzése szükséges rossz, a melyen lehetőleg gyorsan jó áttetni s erről, mint valami rossz álmóról, megfeledkezni üdvös. Nincs mind erre szükség az életben; ezt az életet és annak eligazítása módját úgyis csak a gyakorlat, az élet útján tanuljuk meg. (*Grau ist alle Theorie*). Nem csudálkozunk, hogy az ily kvalifikációs egyének nem igen törődnek a szociológia történeti, elméleti problémaival, nem azzal, hogy politikai szempontból is mily fontos az ipari, a kereskedelmi élet fejlesztése, nem azzal, hogy más nemzetek anyagi és erkölcsi haladásukat minek köszönik; s még kevésbé lep meg bennünket, hogy az ily egyének a távolabb fekvő tudományos kérdések iránt, a tudományért, mint ilyenért, a semmi *hasznot* sem nyújtó ismeretek iránt, nem érdeklődnek. Már pedig éppen emez *általános* érdeklődésnek, a tudomány legkülönbözőbb problémái iránt megnyilatkozó érdeklődésnek, kívánnak megfelelni az e fokon tartott előadások; illetőleg kívánják ezt az érdeklődést felkelteni.

Magában az értekezleten és pedig igen illetékes helyről elhangzott szavak kétségbe vonták, hogy a megye, a megyei tanügyi bizottság ez irányban vezető szerepének megfelelh-e. Kezdeményező, kitartó, az eredménytelenség esetében sem lankadó munkára van szükség. Alkalmas-e az az elem ily munka végzésére, a mely *more patrio* viszi tovább nem nagy megerőltetéssel járó hivatalát?

Több megyében kevés a kulturintézmény és alig van oly egyesület, kör, mely a megyei tanügyi bizottságot tagjaival kiegészíthetné s fermentálhatná kulturális kitartó erővel e nehéz feladat megoldására.

Mind ez megszívlelendő! S így nem is véletlenség, hogy Wlassics miniszter, hazánk területét körökre, kerületekre kívánja osztani, melyeknek középpontját *kulturpaloták* képeznék. Ily kulturpaloták csak is kulturális centrumokban emelendők, hol már egyesületekben, körökben él a szabad kulturális munkásság. Maguk a kulturpaloták a kulturának tárházai és céltudatos propagálói. A kulturpalota büszkesége a *könyvtár*, a melynek külön olvasó termeiben helyet talál az általános műveltséget eszközlő népkönyvtár és ismét külön helyiségben a szakképzést, valamint a tisztán tudományos érdeklődést szolgáló könyvtár. Ott vannak a termekben a természetrajz szemléltető és a természettan és kémia kísérletező eszközei; majd a történet (archeológia, művészettörténet) és földrajz (etnografia) tudományának szemléltető *gyűjteményei*.

A gyűjteményekkel kapcsolatosak a különböző *előadó termek*; külön épületben pedig a különböző szellem-irányoknak megfelelő *kiállítási helyiségek*; úgy, hogy bármely irányú kulturális egyesület a kulturpalotában igazi otthont lel.

A kulturpalota igazgatóját a szakférfiak sorából a miniszter ajánlására a király nevezné ki. A választmányt ellenben a kerületenként megalakult művelődési egyesület tagjai választánák meg. E kulturpalota igazgatósága, választmánya volna, a mint ezt az értekezleten is jeleztem, az a központi szerv, melyhez az egész kerületben létező kulturális egyesületek, körök képviselőkkel kapcsolódnának.

A kulturpalota igazgatósága, választmánya e képviselőkkel tárgyalná az együttes, vagy a fokozatoknak megfelelő szakosztályok külön teendőit. Életrevaló, czélszerű és keresztülvihető munkaprogrammot csak is az állapíthat meg, ki a munkát, annak körét eszközeivel együtt ismeri. Mivel geográfiai helyzet, történeti alapon nyugvó állapot, etnográfiai egyéniség szerint nem csak a kerületek különböznek egymástól, hanem magában az egy kerületben is még a községek, a városok is: minden körzetnek meg lenne a maga sajátos típusa. E helyi különbségekkel nagyon is számolni kell programja megállapításakor. Csak az előtt, ki magával a néppel kulturális munkában foglalkozott, a ki ezt a népet szereti, nyilatkozik meg a nép lelki szükségleteivel és tűnik fel az ennek megfelelő kielégítésnek a módja. Ily ismerő egyének bizalmas tanácskozáásától, tervezésétől, munkájától és a munka ellenőrzésétől, a munkában való biztatástól várhatunk legtöbbet. Nem dobszóval, hanem e szervezeten belül bizalmasan, csöndesen és kitartóan kell a jövőt előkészíteni. Nincs e csöndes, egyéniesítő, nevelő munkásságnak nagyobb ellensége, mint a lármás, egyenlősítő, a frázissal a sajátos alakulást előfajító és mégis oly gyakran egyesek hiúságát és érdekét szolgáló napi-lárma. Ez előkészítő, tervező, egyéniesítve építő tevékenység még mielőtt gyümölcsöt teremne — nem való a nyilvánosság elé, azt embrionális állapotában kívülről érinteni nem szabad. A többnyire sablonosan gondolkozó közönség éppen ehhez a munkához nem ért; a napisajtó lármája pedig a gyanakodás, visszavonás szellemét kelti fel s ezzel a bizalom teljes hangulatát, a befogadásnak közvetlenségét, a megfogalmazás, az életrekelés e feltételeit úzi el. E kulturális központ azért azonban nem néma. Az érdeklődés felkeltése és ápolása céljából van ennek is szócsöve. A szabad tanítás minden egyes fokozata számára külön-külön lapot szerkeszt, a melybe lelkiismeretes, czéltudatos és tervszerű szerkesztés mellett felveszi mind azt, a mi a szabad tanítás művét fejlesztí. Első sorban organuma lenne e lapok mindegyike a kerületi munka életnek. Mind azt, a mi a kerület körén belül ily irányban *pozitív történet* a megfelelő lap közli, de kerüli a hasonló irányú munkásság

kritikáját, vagyis a bizalmatlanság csíráinak elhintését. Egy másik rovat a külföldnek hasonló munkásságát, eredményeit mutatná be. A harmadik rovat a nép barátainak, a kulturális munka hőseinek életrajzát adhatná; a negyedik rovatban a különböző fokozaton tartott előadások, illetőleg sorozatos előadások közlendők, ez utóbbiak esetleg külön is, füzetekben, vagy tankönyvekül volnának kiadandók.

A kerület minden egyes községe megkapja az igényének megfelelő lapot, lapokat és kiadványokat. A lap ismertetéseiben, valamint nevezetesen sorozatos előadásaiban a megfelelő irodalomra is felhívandó az *olvasó* figyelmé. Ez irodalomnak ismertett művei a központban legyenek meg, egyes munkák több példányban is. Innen kell irányítani a vidéki bizottságokat könyvek szerzésére, vásárlására s azok könyvtári kezelési módjára. Innen, e könyvtárból bárki is kaphat a helyi bizottságok útján könyvet tulajdonba, vagy kölcsön. Ez a központ látná el a szegényebb községeket, különösen az alakulókat könyvekkel. A vándor könyvtárakat a vidéki érdeklődés felkeltése céljából itt kellene életbe léptetni. A könyvek használatát — még egyszer ismétlem — lehetőleg meg kell könnyíteni. Jobb e tekintetben a könnyelműség, mint a visszariasztó nehézkesség; jobb ha a könyvek elvesznek, mintha ékesen raktározva a könyvtárban hevernek. E közkönyvtár nem könyv-konzerváló, hanem könyvkonvertáló intézmény.

E tervező, kezdeményező, életrekeltő és ez életet gondosan ápoló munkásság mellett a kerületi munkát *ellenőriző* feladata is van. Én legkevesebbé sem gondolok valamelyes ellenőrző gépezetre, jól fungáló, fizetett ellenőrző testületre s nem is receptek szerint működő, a hiányokat kereső, jegyzőkönyvbe szedő, pózoló kerületi képviselőkre stb. *Személyiségre* van szükség, ki életét ezzel az ügygyel kapcsolta egybe, ki hivatásának, Isten által reá bízott missziójának tartja ez ügy fejlesztését. Ily személyiség igen természetesen a kulturpalota *igazgatója*. Ő, illetőleg az ő bizalmasai végzik a vidéken az ellenőrző munkát. A ki személyi odaadással végez ily munkát: annál az ellenőrzés elveszti negatív, rideg jellegét. Nem a bajt, hanem a jót, bármily gyönge csírában kell keresnie. A személyi érintkezés melegével ezt a csírárt igyekszik felkelteni. Nem a hivatalos konferenciában nyilvánosan és ünnepélyesen elmondandókra fektet súlyt, hanem azokra a négy szemközti tárgyalásokra, beszélgetésekre, a melyek inicziáló erőt keltenek és fejlesztenek egymásban. Nem a maga dicsőségét keresi, hanem az ügynek diadalát: tehát szívesen átengedi dicsőségét az általa inspiráltaknak. Nem a kritika keserősége, hanem az ügyért való lelkesedés édessége követi lépteit. Hangos legyen az elismerés szava, ellenben egészen bizalmas és szelid s mindig buzdító a kifogásoló megjegyzése. Csak ott, hol a hanyagság mellett hazugságra, önzésre, rosszakaratra akad s felemelt hangjára sem lát javulást: ott

vétessen fel jegyzőkönyvet. Papiroskorszakunk meddőségéről már is meggyőződhattünk. Nem holt betűre, hanem szellemre; új, szellemszerű életre van szükségünk. Az igazgató a kerületében fakadt és fejlődött életről számol be évente külön jelentésben választmányának, illetőleg kerülete kulturális egyesületei és körei képviselői által kiegészített választmányának. E jelentés nem arra való, hogy azt egyszerűen tudomásul vegyék, az igazgatónak elismerést szavazzanak, hanem arra, hogy a közelebbi teendők alapjául szolgáljon s így a multnak megérett gyümölcse, a jövőnek termő magja legyen. Így válik a kulturpalota mindenképpen a szabad tanítás *szívévé* az egyes kerületekben anélkül, hogy a tanügyi bizottságok autonóm működését, a kerületi központból kiinduló hatásokra való sajátos reagálást megbénítaná.

Mégis szükséges a szabad tanítás egységes, de nem egyforma szervezése céljából, hogy e kerületi központok felett egy *országos* központ álljon. Melyik s minő legyen az?

Az értekezleten az emlékirat (10. pont) szerzőjén kívül más felszólaló is az országos közoktatásügyi tanácsra, annak külön ügyosztályára gondolt. Nézetem szerint ez a gondolat egészen téves felfogáson alapul. Az országos közoktatásügyi tanács nem intézkedő, hanem, a mint neve is egészen világosan mutatja — tanácskozó testület. Egyes, a minisztérium vagy a maga körében felmerült elvi jelentőségű tanügyi kérdések fölött tanácskozik, terveket készít vagy hozzá áttett tervekről mond véleményt, sőt tagjai egyes intézeteket tanulmányozás céljából meg is átozhatnak és a tanulmányozás eredményét egybefoglaló jelentést is adhatnak. A közoktatási tanács a minisztériumnak tanácskozó, tanácsadó testülete, más hatóságokkal nem közlekedik. (§ 4.) Csak a kompetencia köreinek összezavarására vezetne tehát, ha eme tisztán akadémikus természetű körbe egy oly szervezetnek központját tennők, mely gyakorlati célú szolgál és egyúttal tervez. Más a tanácskozás, más a szervezés, más a tanácsadás és más az intézkedés. Tanügyidolgokban a törvény alapján csak is minisztérium, illetőleg a felelős miniszter intézkedik, csak ő lehet az intézkedésnek és egységes szervezésnek végző központja. Áll ez különösen a *szabad tanítás* ügyéről, melynek első rendű kulturpolitikai jelentősége is van. A **miniszter felelős személyében látjuk a szabad tanítás szervezetének központját.**

Mivel a miniszter mindent maga el nem végezhet, mivel alkotmányos életünk egyik következménye, hogy a minisztérium rendszerint nem hosszú s így a személyiségével összefüggő ügy a miniszter távozásával egyenletes fejlődésében veszélyeztetve van: szükséges, hogy a miniszter mellett legyen egy szakférfiú, a ki őt minisztériumában túlélve, kizárólag a szabad tanítás ügyével foglalkozik, a kinek főfeladata az, hogy ez ügyet a fő Idő államokban, különösen Amerikában, Angliában tanulmányozza, a

külföldi, ily irányt képviselő férfiakkal összeköttetésben legyen s a külföld intézményeit, annak irányait hazai viszonyaink tekintetbe vételével és ezek természetével számolva meghonosítsa. Az internacionális szempontoknak ő volna e szerint nemzeti szempontból értékelője. Hogy ezt tehesse, alaposan kell ismernie a mi viszonyainkat is, országunknak exponáltabb és sajátos típusokat mutató vidékeit tapasztalásból lássa, ismerje meg és tapasztalatait a kerületek vezető embereivel tárgyalja.

Az ügynek egységes szervezése céljából pedig hívja fel évente legalább kétszer, kurzusok, ciklusok megkezdése előtt és azok befejezése után a kulturkerületek vezető férfiai; közelebb minden kerület kulturpalotájának igazgatóját és minden egyes kerület kiegészített választmányának egy-egy bizalmi emberét, kit e választmány titkos szavazással választ meg. A miniszteri szakember a társadalmi mozgalom e vezető férfiival állapítja meg a különböző kerületek munkatervét, illetőleg a végzett munka tanulságait. Ezzel együtt jár a lefolyt év számadásainak bemutatása és a költségvetési tervezet elkészítése. A kerületek képviselői minden községre kiterjeszkedőleg hozzávetőleges számokban mutatják ki, hogy az autonóm tényezők társadalmi munkájuk sikeres végzése céljából még mennyi állami segélyben részesüljenek. Megállapodnak mind erre egy záró értekezleten, a melyen maga a miniszter elnököl, a mely határozatok azonban csak a kormányt, de nem a kerületeket, városokat, községeket kötik. E megállapodások e tényezőkre nézve csak tájékoztató jellegűek.

A szabad tanítás ügye mind ezek szerint valóban társadalmi ügy. A társadalom mozgatja azt s kormány részéről vagy másunnan is nyert indításokat a társadalom szabadon választja s használja fel. A társadalom tehát e mozgalom alanya.

Ezt ellenőrzi, támogatja az állam kormánya, vagyis: *Örködik* 1.) a fölött, hogy a mi hazai mozgalmunk ne kapcsolódjék ki a többi kulturállamok mozgalmából; haladjon a *humanizmus jegyében* az általános mozgalomal párhuzamban, de viszont a fölött is, hogy a mi mozgalmunk ne legyen csak a külföldinek utánzása, hanem minden kívülről jövő mozgalmat indító okul használjon fel az erre való sajátos, a nemzeti szellemnek megfelelő reakcióra ;

2.) *Örködik* a fölött, hogy a kerületek önálló mozgalma ne függetlenítse magát szeparatistikus módon a többi kerületek mozgalmától vagyis a fölött, hogy a kulturkerületek mind egyesüljenek a *nemzeti kultúra jegyében*.

3.) Kiküldött szakférfia útján személyesen is meggyőződik az országban folyó munka mikéntjéről, ügyel arra, hogy minden hatóság, község, város a szabad tanításra hozott törvényt végrehajtsa s a mennyiben a kerületi felügyelet alatt álló társadalmi tényezők munkájában

helytelenséget, visszaélést akár saját tapasztalata, akár feljelentés alapján látna: a minisztérium a kerületi igazgatósággal egyetértve megindítja a fegyelmi eljárást, illetőleg megteszi az illetékes forum előtt a bűntügyi jelentést; amennyiben pedig magában a kerületi igazgatóság ügy- és pénz-kezelésében akadna rendellenességre — a megfelelő lépéseket erre is megteszi.

II. *Támogatja* erkölcsileg és anyagilag a szabadtanítás társadalmi munkáját 1., *erkölcsileg*, amennyiben gondoskodik arról, hogy a politikai hatóságok hivatalos közegeikkel, nem különben az állami intézetek helyiségeik és tanszereik átengedésével is támogassák mindenképpen e társadalmi munkát;¹ s amennyiben e társadalmi munkában buzgólkodók igyekezetét és sikerét nyilvánosan is — akár „kitüntetésekkel is — elismeri.

2., *anyagilag*, amennyiben költségvetésileg gondoskodik arról, hogy ott, hol a községek, a városok, a kerületek egyesületeikkel és köreikkel együtt az önmegadóztatás útján a költségek előteremtésére — az illető kerületi igazgató igazolása szerint is tényleg képtelenek — ott e társadalmi munkásság költségeihez hathatósan hozzájárul.

Végül még egy kérdésre, a melylyel az értekezlet szintén foglalkozott, hogy „*ki* tanítson, *ki* tartson előadást“? kívánok röviden felelni. Az emlékiratban közölt törvényjavaslat szerint e kérdésre a főiskolai tagozaton, az Országos Iskolán kívül eső *Oktatási Tanács* felelne, a melynek tagjai: az Uránia, Szabad Lyceum, Erzsébet-Népakadémia, a négy nagyobb Közművelődési Egyesület, az Országos Középiskolai Tanár-egyesület, a Tanító képző intézeti Tanárok Egyesületének, a Polgári iskolai Tanár-egyesületnek és a Tanítók Országos bizottságának a két tudományos egyetemnek és a műegyetemnek és a tudományos Akadémiának megbízottai, a kereskedelmi, földművelésügyi minisztériumok küldöttjei, továbbá a magyar tudománynak és közművelődésnek azok a munkásai, a kiket a vallás- és közoktatásügyi miniszter kinevez, de ezek száma a többi tagok egy negyedénél nem lehet nagyobb. Ez nagy és nagyon is költséges testület, amennyiben a Budapesten lakónak egy-egy gyűlésért 10 korona, vidékről jövőnek útiköltségein kívül 20 korona napi díjat (33. §) ad, a nem egyetemi tanároknak és nem akadémikusoknak, de igen is főiskolai képzettségűeknek arra, hogy mint tanítók vagy előadók az iskolán kívül eső oktatás főiskolai tagozatának tanítói munkásságában részt vehessenek (35. §).² Míg a legalsóbb tagozatán

¹ Mennyire más felfogásra vall a Berliini Humboldt Akadémie az ő tudományos estélyeit szervező elveiben, *Akadem. Revue* III. 288 l.), melyeket eszményi fölfogásuk miatt a fennforgó kérdésre vonatkozó aláhuzásával itt is közlök.

² Möglichste Universalität der Wissensgebiete ohne Ausschluss der politisch en religiösen und sozialen Streitfragen der Gegenwart, dazu objective wissenschaftliche Behandlung vielmehr erst recht Bedürfniss und Aufgabe ist.

(népakadémia) sem taníthat más, mint diplomás ember, a ki tanítási képességét oklevéllel igazolja (16. §.) E szűkkeblű diplomás, privilégiumszerű tanítóskodással szemben éppen a „szabad tanítás“ terén hangsúlyozzuk e tanítás szabadságát; és szívesen visszahelyezkedünk a min agyon is szabadelvű, haladó korunkból az e tekintetben sokkal nagyobb elfogulatlansággal gondolkozó középkorba, nevezetesen III. Sándor pápa szellemébe, a ki a *scientia litterarumot* első sorban *Donum* deiként megvédte s kimondta, hogy arról, ki tanítani akar nem a tanításra való képessége, hanem arra való képtelensége bizonyítandó be. Ezért is egyszerű feleletünk, hogy minden diplomától, tanításra való jogosultságtól menten taníthat, tarthat előadást az, a kit erre az ügyet rendező bizottság felkér. Hogy mily alakban teszi ezt a bizottság ez egészen az ő dolga.

Az bizonyos, hogy különösen félreeső vidéki városokban hiánya fog mutatkozni oly tanerőknek, a kik az ipari, kereskedelmi szakképzés ügyét, de azután az általános műveltség érdekeit is képesek lennének szolgálni. Ily városok igen természetesen a kerületi központhoz fordulnak. Ha ez is kellő számú erők hijában van, fordulhat egyik kerület a másikkhoz is. Ezért indokoltnak találjuk, hogy nálunk is megalakuljon az írók és előadók oly központi szövete, mint a minő Németországban Darmstadt központtal létesült s a melyre már 1897-ben figyelmeztetett minket az ügy körül nagy érdemeket szerzet *Berzeviczy Albert*.

Tagadhatatlan azonban, hogy a tanerők nyújtása dolgában igen sokat tehetne közvetve államkormányunk és pedig nevezetesen az által, ha nem a diplomára, hanem a *tovább képezésre*, a folytonos tanulásra, tanulmányozásra fektetné a fősúlyt.

Ezért kellene az államnak létező tanító- és tanárképző intézetein esti, de különösen szünidei kurzusokat rendezni, melyeket a hivatásszerű tanerőkön kívül bárki is látogathatna, a melyeken a szabad tanítás tárgyára és az alsóbb fokon a tanítás módszerére való tekintettel előadások, gyakorlatok volnának tartandók. Igen természetes, hogy a községi fokozaton nagyon is tekintetbe jő az anyag közlésének helyes módszere s viszont igen természetes, hogy a főiskolai folyamokon csak is a tárgy termé-

² *Keine dogmatisch-autoritative, sondern entwickelnd kritische Methode verbunden mit Anschaulichkeit und Anregung zur Selbstthätigkeit der Hörer, wodurch allein das selbstständige Druken und Handeln gefördert wird.*

⁴ *Vollständige Lehr- und Lernfreiheit für beide Geschlechter, keine Zurückweisung oder gar Ausschliessung geeigneter Lehrkräfte oder bestimmter Richtungen, als regelmässige Hörgebühren, Erlass derselben für Unbemittelte.*

⁵ *Unabhängigkeit von Staat, Kirche und anderen öffentlichen Institutionen, organische Selbstverwaltung unter Mitwirkung beteiligter Volkskreise. Ld. Paedagogical dolgozatok I. 246 l.*

szete és semmi más nem, szabja meg az előadás módját. Amott módszeri, itt tudományos kérdések uralkodnak; amott a leendő hallgatókra, itt csak a tantárgy természetére ügyelünk; amott a kész és a gyakorlati életben alkalmazható ismeretre, itt az alakuló, fejlődő problémára, annak tudományos, öncélú megoldására tekintünk.

Ha az ismeret nem csak vizsgára preparált, hanem élő ismeret, tehát személyiségünkkel összeforott, akkor benne van az ismeretben a növekedésnek, a terjesztésnek ereje is.

Ily életteljes, erős ismeret keltésére és fejlesztésére valók nevezetesen a szünidei tanfolyamok. Ebből a körből nőnek ki majdan a szabad tanítás erői, apostolai, kik újra bebizonyítják majd e téren is, hogy nem az intézményre, hanem a személyiségre alapítsuk az ügy sikerét.

Schneller István.

Porolisumból.

A napfényre került leletek ismertetése.

Az Erdélyi Múzeum múlt évi folyamának utolsó füzetében, a 337. és következő lapokon ismertetett ásatás nem volt éppen gazdagnak mondható leletekben. Legalább is nem annyira, hogy többet ne várhattunk volna tőle. Az agyagművesség emlékeit csaknem kizárólag edénydarabok képviselik épúgy, mint az üvegességet. A bronztárgyak maradványai nem kevésbé magukon viselik az enyészet bélyegét, mint az előkerült vastárgyak. Találtunk érmeket is, de ezek közül mindössze hat darab olyan, melyet többé-kevésbé meg lehet határozni. Mind a mellett vannak ezek közt is olyanok, hogy megérdemlik a rövid ismertetést. A közvetlenül alább, külön-külön ismertetendő darabok pedig annyira érdekesek, hogy teljesen kárpótolhatnak bennünket.

Ilyen elsősorban az a bronzba vésett *katonai elbocsátó levél* töredék, melyet eredeti nagyságában mellékletünkön *I. szám* alatt mutatunk be, s mely a diploma militare első (*a*) és második (*b*) lapjából fenmaradt szövegtöredékekkel bír. Leltük a *G* helyiségben. Ma csak ennyi olvasható rajta:

a) . . . . . IA F. PA	b) . . . . . S I
RECOGNITVM· EX	CIASVPÉ
AE· FIXAEST RO	. NERO CI
EMPLVM DIV	. VSQV . .
INERVAM	

Őszintén sajnálhatjuk, hogy nem maradt meg teljesen, vagy legalább több belőle, mert így elestünk attól a szerencsétől, hogy a háznak legalább egyik, talán éppen első gazdáját, névszerint ismerjük. Holott igazán csak egy kis széfencse kellett volna hozzá, hogy az első lap, ma első sorában az egész név megmaradjon, nem pusztán a *f(ilius)* és a *Pa(lmyra?)*. Ezek előtt megmaradt ugyan még *ia*, az apai név két utolsó betűje, de ebből semmit bizonyosan meg nem állapíthatunk. Az ezt megelőző betűkből pedig csak éppen annyi maradt, hogy izgassa tudásvágyunkat. Az első lehetett *Q*, vagy *R*; a második, negyedik és hatodik úgy látszik *A* volt, míg a többiek lehettek: *F*, *H*, *J*, *P*, *T*; melyik és hol állhatott, meg nem mondhatjuk. Annál kevésbé lehet erre következtetnünk, mert nem tiszta római, hanem csak rómaiásított név volt. A filiatot követő *Pa* mindenestre az illető szűkebb hazájának, származási helyének nevéből maradt meg, de nem sokra megyünk vele, mert hiszen Pannoniától Palmyráig sok község

és tartomány neve kezdődött ezzel a két hangzóval.¹ Sokkal könnyebb a dolgunk a másik négy sorral, mely a diploma hitelesítési záradéka s egykor így szólt:

*descriptum et recognitum ex
tabula aenea² quae fixa est Romae
in muro post templum divi Aug(usti)
ad Minervam³*

A **b.** szöveg a diptychon első lapjának belső oldalán volt. Ezt állandóan gondatlanabbul vésték, mint a külső (első és negyedik) lapokat, mert a diptychon úgy volt lezárva, hogy a belső lapok (második és harmadik) nem voltak a nyilvánosságnak szánva. Valójában a belső lapokon a diploma egész terjedelmében kellett volna, hogy meg legyen, míg az első lapon annak kivonata, az utolsón a hitelesítő polgárok neve. De mint-hogy az első lap szövege éppen elegendő bizonyíték volt, a belső lapok vésésére, soha nagy gondot nem fordítottak.⁴ Annál inkább sajnálhatjuk ezt most, mert gondosabb vésés esetén reánk is több maradt volna, mint így. Egy-két adatot azonban így is találunk.

Az első sorban megmaradt két betű: **SI** annak a csapattestnek a nevéből, melyben az illető, ki a diplomát kapta, szolgált. Ez a csapattest lehetett valamelyik *cohors* vagy *ala singularium*. De lehetett az is, melynek előtünk ismeretes legteljesebb neve: *ala Silitana torquata civium Romanorum*. Ez az *ala* több helyen való állomásozás után Domitianus alatt került Pannoniába, s onnan Trajanus hódító hadjáratai alkalmával vezényelték Daciába. Itt is maradt az egész II. századon át. Helyesebben, Pannoniában egyetlen olyan emlék sem került eleddig napfényre, melynek alapján azt lehetne feltennünk, hogy az *ala* a II. század folyamán ott állomásozott volna. Ellenben több feliratos emlék lelőhelye azt bizonyítja, hogy Gyalúban volt a tábora. Innen került elő ugyanis a legtöbb reá vonatkozó feliratos emlék.⁵ Az *ala* egyik veteranusának sírköve pedig Magyar-Egereggyről való⁶, mely község nem messze van Zsákfalvától.

Megjegyzendő, hogy az *alanak torquata* mellékneve mindössze kétszer fordul elő, egy embernek *Cl. Paternus Clementianusnak*, Judea procuratorának cursus honorumában.⁷ Az *ala* nevében levő *civium Romanorum* jelző nem ejtethet kétségeskedésbe arra nézve, hogy a diplomában csakugyan a polgárjog adományozásáról van szó, ámbár ezt a jelzőt már a Kr. u. 85 és 98 évek közt megkapta az *ala*, tehát már Pannoniából azzal jött át. Ez a jelző azonban nem azt jelenti, hogy az *ala* tagjai valameny-

¹ A kiegészítésben azért vettem éppen *Palmyrat*, mert valószínűleg szolgáltak azon a vidéken onnan való katonák. (C. I. L. III. sz. 167.) Természetesen előbb még ezt is be kellene kétségtelenül bizonyítani.

² Esetleg *aerea*. Attól függ, hogy vajjon a Kr. u. 138. év előtt vagy után kelt-e a diploma. Mert az előtt kizárólag *aenea*, azután kizárólag *aerea* szokásos. (C. I. L. III. sz. 2034, 2038.)

³ A Kr. u. 93. év óta állandóan ez a képlet (formula.) Azt megelőzőleg különböző helyeken voltak a katonai elbocsátó levelek eredetijei kifüggesztve. (C. I. L. III. p. 2035)

⁴ V. ö. C. I. L. III. p. 843 s köv., továbbá Suppl. p. 1957—2005.

⁵ C. I. L. III. 845, 847, 848, 849, 7801. Ez utóbbinál a lelőhely nyilvánvalóan Gyalú elrontott neve.

⁶ C. I. L. III. 840.

⁷ C. I. L. III, 5775, 5776. Ez a Cl. Paternus Clementianus u. i. megelőzőleg volt ennek az *alanak* parancsnoka is.

nyien vagy csak nagyobb részben is, római polgárok. Az egyes csapat-testek, mint erkölcsi személy, együttesen, kitüntetésül kapták ezt a címet, a nélkül, hogy az egyes katonák ezzel megszüntek volna peregrinusok lenni.¹ Semmi sem áll tehát útjában annak a feltevésnek, hogy a fennmaradt két betűt ennek az *alanak* a nevéből megmaradottnak vegyük s így azt tételezzük fel, hogy a szóban forgó veteranus az *ala Siliana* katonája volt.

A második sor azért fontos mert kétségtelenül *Dacia superiore* a helyes kiegészítése. A diploma tehát a Kr. u. 128. év után, s a 158. év előtt kelt, vagyis a tartomány két részre osztottsága korából való. Legalább is mai tudásunk szerint az a feliratos emlék, mely *Dacia superiort* és *inferiort* először említi 128-ból való, az pedig, a melyik utoljára 158-ból.² Most, mikor már ennyire jutottunk, sajnálhatjuk igazán, hogy az első lap második sorát nem ismerjük pontosan. Vagy legalább a következő két sort birnök valamivel teljesebben. Mert a harmadik sorban megmaradt **nero** nem elegendő ahhoz, hogy az *ala praefectusának nevét megállapíthassuk*. A rákövetkező **ci** pedig kétségtelenül *civitate*re egészítendő ugyan ki, de pontos kormeghatározás szempontjából jó volna azt is tudnunk, hogy vajjon meg volt-e utána a *qui eorum non haberent* formula vagy pedig hiányzott. Ezzel azt is eldönthetnők, hogy vajjon a Kr. u. 145. év előtt vagy után kelt-e a diploma.³ Fájdalom erről is le kell mondanunk. Az utolsó sorban ennek a két szónak maradványait láthatjuk — **uxoribus quas**. Mindezeket összevetve abban a négy sorban, melyekből egy és más ránkmaradt, lényegében ez állhatott:

equitibus qui militaverunt in ala Siliana
torquata c(ivium) R(omanorum) quae est in Dacia superiore
sub . . . . . nero ci
vitate[m] dedit et connubium cum uxoribus quas tunc
habuissent, etc.

Azt, hogy ez a tartalom milyen rövidítésekkel volt ebbe az aránylag kis területre beszorítva, ki tudná megmondani. Hiszen éppen hangsúlyoztuk fennebb, hogy a második és harmadik lapok vésésére nem fordítottak gondot. A mit úgy is kell értenünk, hogy a szavakat a leghatártalanabb önkény szerint rövidítették, s ezeket a rövidítéseket is igen gyakran a felismerhetetlenségig hibásan vésték.

Ez volna tehát az első elbocsátó levél, mely az *ala Siliana* tagjának szól és nem Pannoniában került napfényre.

Annyi azonban kétségtelenül bizonyos, hogy a kiásott háznak — valószínűleg első — lakója veteranus volt, ki Hadrianustól vagy Antoninus Piustól

1. sz. kép. — Domború műves ezüst lemez.

¹ C. I. L. III. p. 907. V. ö. p. 855. 862. 1964. 1967. és 2014.

² C. I. L. III. p. 161. és Suppl. p. 1375.

³ C. I. L. III. p. 907.

honesta missio alapján nyert polgárjogot és *connubiumot*. A házat később is lakták, a mint a leletekből kitetszik. Vajjon az ő leszármazói-e a későbbi lakók? Erre nem felelnek a leletek.

Ugyancsak katonai vonatkozást kell tulajdonítanunk annak a levélvagy sziv alakú *domború műves ezüst lemeznek* is, melyet szintén eredeti nagyságában mutat be az 1. számú kép. Ezt a C közben leltük a G szoba és az e fal keleti végét összekötő képzelt vonalban.

Ábrázolása egy sást mutat, mely két csavart törzsű oszlop között áll, kiterjesztett szárnyakkal és balra tekint. A két oszlop közül csak a jobb oldaliról kétségtelen, hogy csavart törzsű. A másikon ez nem kétségtelen, de fel kell tennünk. Az előző oszlop mellett még olyasmi is látszik, mintha egy felemelt fejű és törzsű kígyó volna. Biztosan azonban ez sem dönthető el. Az sem állapítható meg már, hogy vajjon az oszlopok *aedicula* jelképezői-e avagy áldozati tűz ég rajtuk, melynek lángját vélné az ember a csavart törzsű oszlop felett. Ámbár itt sem lehetünk bizonyosak, mert lehet az egész a véletlen csalóka játéka, melylyel a vékony lemezt behorpasztotta.

A két oszlopot *aedicula* jelképezőjének tartanunk több okunk van. Ilyen az, hogy biztos adatok szerint a legiok jelvényét a sást, a praetoriumban külön szekrényben helyezték el a katonai jelvényekkel. Épúgy a többi hadi istenség képét.¹ Mert a sas nem az a rómaiaknál, mint nálunk a lobogó, hanem a legfőbb hadi istennek Jupiter Optimus Maximusnak, — kinek ezt a helyét Mars csak a III. század közepe óta foglalja el — szimboluma. Ez a Jupiter pedig nemcsak a legioknak, hanem Juno Regina és Minerva társaságában az egész római haderőnek védelmezője. Tehát a segédcapatoknak is, melyeknek azonban kétségtelenül meg volt az a joguk, hogy saját istenségeiknek hódoljanak és azokat tiszteljék. De ezek is tisztelték Jupitert. A kömlödi kultuszkép² legjobban bizonyítja ezt. Igaz, hogy itt az istenség képe van előtérben, de nem hiányzik a sas sem, a szimbolum. Ez reánk nézve azért is érdekes, mert az összehasonlítás után lehetetlen kétségben lennünk arról, hogy a mi sasunk tényleg Jupiter sasa. Nem meglepő ezek után, ha Jupiter sasával *auxiliaris* csapatnál találkozzunk. Különösen ha azt katonai kitüntetésnek vesszük, mint azt tennünk is kell. A leletet tehát akkor is megtudjuk magyarázni, ha annak tulajdonosául azt a veteránust vesszük fel, kinek elbocsátó levelével az imént foglalkoztunk.

De még jobban érthetővé válik az, ha nem kötjük ennek a veteránusnak a személyéhez, hanem későbbi keletűnek vesszük. Ezt pedig nyugodtan megtehetjük a nélkül, hogy eddigi megállapításaink bármelyikének helyességét veszélyeztetnők. Ha ugyanis ezt az emléket a ház egy későbbi lakójának tulajdonítjuk, akkor azt is hozzá tehetjük, hogy az *aedicula*ban álló sas éppen a *legio V. Macedonica* sasa, annak megkülönböztető *insigneja*. Kétségtelen ugyanis, hogy ekkor, a mai Erdély északi részében álló csapatok mind ennek a Potaissában állomásozó legionak a csapatai. Ennek a legionak pedig valami mélyebben gyökerező köze kellett, hogy legyen a sashoz, mert az egykorú daciai érmeken azt vele vonatkozásban találjuk.³

¹ Domaszewszky, A. Die Religion des röm. Heeres, 11. lap.

² Desjardins-Romer, V. és VI. tábla.

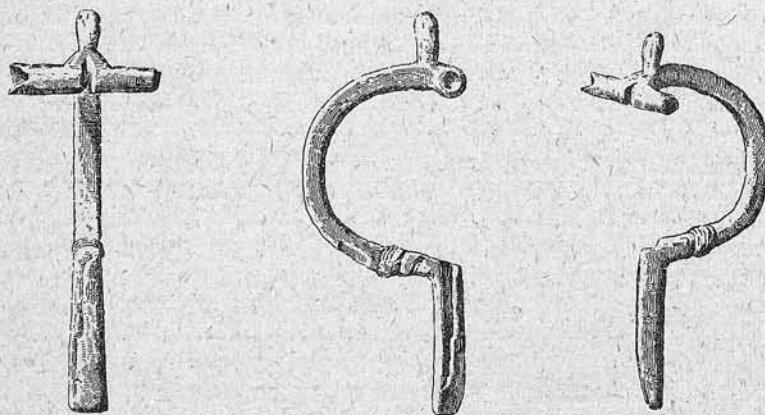
³ Imhof-Blummer: Die antiken Münzen Nord-Griechenland; Band I. Dacien und Moesien (Berlin, 1899.) Leírás: 5. lap B—C typus; képe 8. lap és Taf. I. 1—4. szám.

Azt, hogy miben állott ez a szoros kapcsolat, ez ideig még nem döntötték el.¹ De csak azért nem, mert a *legio insigneja köztudomás szerint, a bika*. Mindenesetre azonban azt kell tartanunk, hogy a sas a III. század derekán insigneja a legio V. Macedonicának. Mert *az említett érmeiken a sas éppen olyan viszonyban van ezzel a legioval, mint a Dacia provinciát jelképező női alak másik oldalán a legio XIII. gemina és az oroszlán*. Az a kérdés, hogy a legio hogyan jutott ehhez az insignehez talán eldől akkor, mikor feleletet kapunk arra a kérdésre, hogy van-e egyáltalán valami köze ennek a legionak ahhoz, mely *legio V. Urbana* néven szerepel néhány felíraton,² de létezéséről egyáltalán nincs más adatunk. Mivel a sas insigne, tehát érthető az is, hogy aediculában áll.

Az, hogy a képünkön ábrázolt sas katonai kitüntetés volt, majdnem kétségtelen. Alakja nem éppen szokatlan. Hasonlókat találunk a többi közt egy Bastából (Szerbia) való siremléken, melynek vázlatos rajzát Studniczka közli.³ Ezek a domboru mű nem látszik. A miénknek megerősítési módja is más kellett, hogy legyen. Erre a célra az alsó felén két oldalt látható egy-egy nyulvány szolgálhatott, melyeket vissza lehetett hajtani.

*
*

Kizárólag vallásos vonatkozású az a *terrakotta domboru mű*, melyet *mellékletünk* 21. sz. képén mutatunk be. Leltük a *G* helyiségben a *b* fal tövében, hova mindenesetre magasabbról zuhant le. Trónuson ülő két istenséget ábrázol, azonban csak mellképben. A trónus alját egy olyan lap tölti ki, melyről kétségtelen, hogy felirat számára volt szánva. Ilyen és hasonló domboru művek nem éppen ritkák múzeumainkban. Tudtommal azonban még senki sem tette őket alapos tanulmány tárgyává. Tervem ezt önálló tanulmány keretében megtenni, s akkor az itt ábrázoltnak részletes méltatására is rákerül a sor.

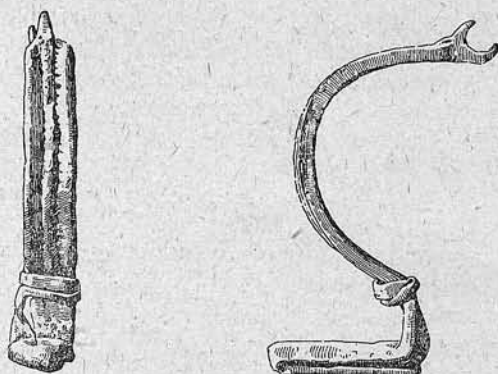

2. sz. kép. — Bronz-fibula.

¹ Arch.-epigr. Mitth. XV. 184. lap, 8. jzt.

² C. I. L. V. 2508 s. köv.

³ Arch.-epigr. Mitth. X. 211. lap. Fig. 2. Persze így eszik az ő feltevése, hogy az azokat viselő alak a mellette levőnek felesége.

3. sz. kép. — Bronz fibulatöredék.

A 2. és 3. sz. képek két bronz fibulát mutatnak, eredeti nagyságban és különböző nézetben. Az első (2. sz. kép) az u. n. *Armbrust Fibel* családjába tartozik, s meglehetősen hiányos, amennyiben úgy a tője, mint az a peczek, mely ezt tartotta, elveszett. Mindamellett fontos, mert vele találtuk Gordianus Pius ezüst érmének egy hamisítványát, mely pedig a Kr. u. III. század derekára helyezi ezt a fibulát. Ugyancsak e korbeli (Kr. u. 240—260) érmekkel találták a németföldi limeskutatások alkalmával, több ízben.¹

A másik fibula (3. sz. kép) aránylag még gyöngébb fentartású. Az *aláhajtott lábú* fibulák csoportjába tartozik, melynél a láb egy darab a többi részszel. Leleteink ezt a fibulát is egy időbe helyezi az elébb említettel. A G helyiségben leltük, a fűtőszervezet kiásása közben.

Ezek azok a leletek melyeket külön kellett ismertetnünk. A többiekről csoportonként fogunk megemlékezni az alábbiakban.

Érmek.

1.) *Vespasianus kis bronz érme.* Fele letörött, s ezért pontosabban meg nem határozható. Leltük az L helyiségben, a legalsó rétegben.

2.) *Hadrianus aranyérmének bronz hamisítványa.* Cf. Coh. II. 511. sz. Leltük a K és L helyiségek előterében,

3.) *Faustina senior* (Antoninus Pius felesége) ezüst érme. Coh. II. 426. lap, 32. sz. Leltük a könyhakemencze mellett, 1 m. mélyen.

4.) *Geta kis bronz érme;* előlapja teljesen kopott. Cf. Coh. III. 470. lap, 103. sz. Leltük az L helyiségben, a legalsó rétegben.

5.) *Gordianus Pius* ezüst érmének hamisítványa. Cf. Coh. III. 44. sz. Leltük az L helyiségben. Közvetlenül mellette találtuk a 2. sz. képen ábrázolt fibulát.

6.) *Bécsi fillér.* Luschin, Taf. V. 150. sz. Leltük a lakótelep ásatásának megkezdése előtt, a területnek a bozótól való tisztítása közben.

¹ Der obergerm.-raetische Limes des Römerreiches, Lief. II. Taf. VI. 22. Kastell Osterburken; Lief. XIV. 84. Kastell Pfiinz; Lief. XXVI. Taf. VI. 9. Kastell Weissenburg.

Ezekon kívül találtunk egy teljesen elkopott bronz érmet a G helyiségben, egyet Gordianus, kettőt Geta és egyet Hadrianus érmével.¹

Úgy látszik ezek alapján, hogy a lakótelep mindjárt a település kezdetétől lakott volt, mindaddig, míg Porolissumban rómaiak voltak.

Bronz tárgyak.

Valami különösebb jelentőségű tárgy nem akad köztük, ha csak azok a bronz koszorú (corona) maradványok nem, melyeket *mellékletünkön* 6—8. számok alatt mutatunk be. Ezeknek már a lelőhelye is fontos, amennyiben a C helyiségben kerültek elő és pedig a c fal mellett, egy csákányvágással mélyebben, mint a már ismertetett sasos ezüstlemez. Három darabra tört a vékony lemezpánt (6), melyre a lemezből készült levelek rá voltak erősítve. A 7. jelű darabon még látszik is a megerősítésre szolgáló nyulvány darabja, míg a másik levélmaradvány (8) már nagyon hiányos. Hasonlónak csekély maradványa lehet az a töredék, melyet a 6. jel alatt, éppen a közepén helyeztünk el. Fájdalom sokkal kevesebb az, a mi ebből a koszorúból ránk maradt, semhogy annak alapján meg lehetne állapítanunk, hogy vajjon katonai kintetés volt-e ez a corona, avagy nem? Ha az első eset megállapítható volna, akkor nagyjában a tulajdonos katona rangjára is lehetne következtetnünk, sőt a sasos domború művel bíró ezüst lemez is világosabb lehetne. Fájdalom a kérdés nem dönthető el.

Ezen a helyen kell megemlítenünk azt a két kis *bronz karikát* is, melyeket ugyancsak a mellékleten 9—10. jel alatt mutatunk be. Az egyik zárt, a másik nyitott. Amazt a G helyiség hypocaustumának kiborítása közben találtuk, emezt azonban a C közben és pedig az elébb említett hypocaustum végével egy irányban; ott ahonnan aztán, jó félméterrel mélyebben az elébb leírt koszorú-maradványok is előkerültek.

Már az L jelzésű helyiségből származik, a mellettük bemutatott (11.) *bronz gyűrű*, melynek kulcsa nagyrészt letört. Csak éppen annyi maradt meg belőle, hogy egykori létezését biztosan meg tudjuk állapítani. Ellenben alig lehet valamit megállapítanunk abból a három vékony *bronzsodrony*ból fonott töredékből, melyet közvetlenül a gyűrű mellett mutatunk be (12) és a melyik szintén abból a helyiségből való.

A még bemutatott négy bronz töredék közül a *melléklet 3. számú* egy bronz paterának részben megmaradt fogantyúja. A K helyiségben leltük és pedig a h falon levő üreg felső részével egyszintben. Kár, hogy a patera maga nem maradt meg. Ugyan e helyiség előteréből valók a 2. és 5. jelzésű áttört művű dísztag-töredékek, míg a hasonló 4. jelű már a védőfal ÉNy. sarka mellett — azon kívül — került elő.

* * *

Mielőtt tovább mennénk, kissé vissza kell térnünk, hogy a 13. és 14. számú darabokról is megemlékezzünk. Amaz egy üveg karperecznek a töredéke, mely az L helyiségben jött napfényre. Minthogy egyetlen közlésre

¹ Meghatározásukért *Magoss Irén* segédarch. k. a.-nak tartozom köszönettel. Az ő meghatározását *Kovács István* osztályarchaeologus úr volt szíves felülvizsgálni. A meghatározásnál *Cohen*, Mon. imp. Rom. első kiadása szolgált segítségül.

való üvegtárgy, annál inkább foglalhat ebben a társaságban helyet, minél bizonyosabb, hogy hasonló karpereczek eredetileg bronzból készültek. Már a félig átfúrt csont darab, melyet a konyhakemenczének a sütőkemencze felőli fala mellett találtunk, minden különösebb jogczím nélkül, csak azért került ide, hogy helye üresen ne maradjon. A rajta levő átfúrásról sem tudjuk, ha vajjon czéltudatos-e, avagy pedig valakinek pusztá gondlúzó szórakozásából került reá.

Vastárgyak.

Egy csoportban találja az olvasó azoknak az ásatás alatt előkerült vastárgyaknak a képét, melyek bemutatását szükségesnek tartottuk.¹⁹ A 22 jelű vaslándzsa-véget az atrium nyulványában találtuk, a sütőkemencze *m*₁ fala mellett, mintegy 1m. mélyen. Tőle nem messze került elő a 24. vaskés is, míg a 23 jelű késtörödek már a K helyiség előteréből való. Ennek nyele csonttal vagy fával borított volt egykor, míg amaz bele volt erősítve a nyélbe. Rendeltetésére rokon, s éppen ezért mindjárt a lándzsacsúcscsal kellett volna említünk azt a kis *háromszárnyú nyilhegyet* (25) mely az L helyiségben került elő.

A csoportban még két vasszerszám látható. Mindkettő *véső*. Az eltérés mindössze annyi, hogy az egyiknek (26) még fából készült nyele is volt, míg a másiknak (27) nem volt. Emez az atriumban, amaz a védőfal ásása közben, attól oldalt került elő.

Agyagtárgyak.

Az agyagművesség emlékei közül, természetesen nagymennyiségű edénycserepet találtunk. Közönséges mázas vagy mázatlan edényből származik ezek legnagyobb része minden díszítés nélkül. Terra sigillata alig került elő s az is díszítetlen. Került elő mégis néhány olyan maradványa az iparművesség ezen ágának, melylyel érdemes foglalkoznunk.

Ilyen elsősorban a mell. 20. száma alatt bemutatott edénytörödek, mely több, ma már össze nem illeszthető darabjával a konyhakemenczének *b* fal felőli lángjárásába volt szájjal leesve. Anyaga szürke agyag, melynek külseje füstöléssel sötétített úgy, hogy nagyon vékony az alapnál sötétebb színű mázzal bevontnak látszik. Már készen volt, mikor valaki egy nevet karczolt bele. Ebből ma is jól látszik, s az utolsó, kisebb és kevésbé mélyen karczolt betű kivételével a képen is kivehető: VRCIVS. Vajjon a készítő rabszolgának, fazekasmesternek, későbbi tulajdonosnak vagy valaki másnak nevét, illetőleg nevének egy részét rejtik-e ezek a betűk — titok.

Szintén a konyhából került ki bár törötten az a kis mécses, melyet u. o. 24 szám alatt mutatunk be. Halványvörös agyagból készült, s egykor vékonyan be volt vonva az alapnál sötétebb színű mázzal, melynek azonban ma csak nyomai látszanak itt-ott. Fenekén három concentricus

¹⁹ Véletlenül került közéjük a vaskulcs (23), mely szintén a Pometről való ugyan, de nem az ásatás területéről.

kör, közepén a mesterjegy: FESTI. Fájdalom, bár egészen jól kivethető, annyira még sem tiszta, hogy fénykép útján való reprodukciója lehetséges volna. A vele ábrázolt 25. ugyancsak sérült, kis edényke szintén halványvörös, de már szemcsés agyagból készült, s egykor szintén mázas volt. A K helyiségben leltük, közvetlenül a h fal mellett.

A 17—19. sz. edénycserepek közül az *írott* díszítésű darabnak hiányosságát kell sajnálnunk, mely a C közben került elő. Díszítő eleme eredetileg sem volt több, mint az a ferdén álló, hosszú szárú stilizált levél, melyből kettő ma is látszik rajta. A leveleket egymástól azok szárával és főerével párhuzamos pontsor választja el. Ilyen is megállapítható kettő. Nem a díszítő elemek gazdagsága vagy változatossága miatt tartozik ez az edénycserép az érdekesebb darabok közé. Anyaga jól iszapolt világos szürke agyag, melyet később valamivel sötétebb mázzal vontak be. Ilyen anyagú edényben pedig nem éppen gyakori a domború műves díszítésnek az a fajtája, melyet itt látunk, s melyet a szakirodalom *en barbotine* műnek nevez; a magyar fazekas ellenben *írásnak* hívja. Ő ugyanis u. i. hígított agyagba (rendesen *fehérföldbe*) mártja a maga tollszárból, nádból vagy más alkalmas anyagból készített eszközt, s azzal *írja* az edényre az ezekhez hasonló díszítéseket, épúgy, mint a mézeskalácsos a cukorpéppel a bábba.

Szintén finomabb anyagú az e mellett 19 sz. a. bemutatott *tálrészlet*. Jól kiégetett halvány vörösayagból készült, és sötét vörös mázzal is levonták. Az atriumban leltük, a c fal mellett, épúgy mint a 17. számút, mely díszítésén kívül még abban is eltérést mutat, hogy sokkal vastagabb, kevésbé kiégetett, sovány halványvörös agyagból készült, s egykor volt mázának csak halvány nyomai vannak.

Dr. Buday Árpád.

Porolissumi leletek.

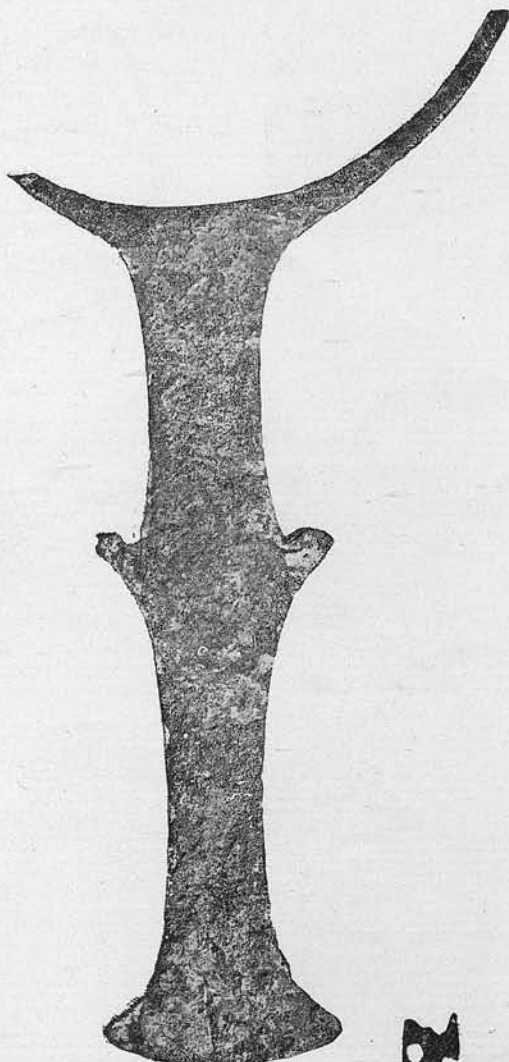
Bronz tárgyak.

1a

1b

3

2

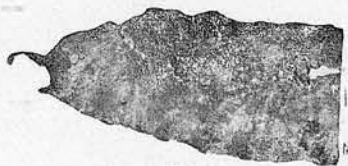
4

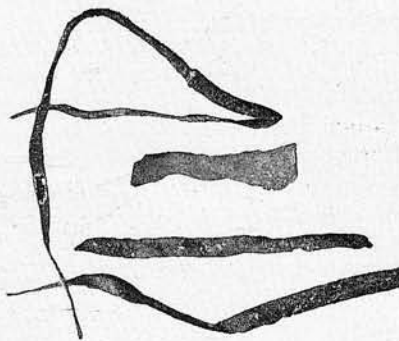
5

(Az 1a—1b eredeti nagyság, a többi az eredetinek kbl. kétharmada.)

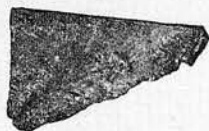
Porolissumi leletek.
Bronz-, agyag-, üveg- és csonttárgyak.

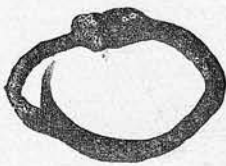
7

6

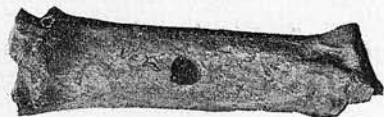
8

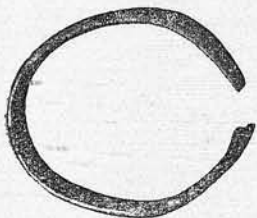
9

13

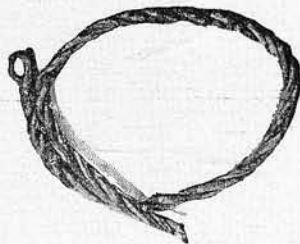
14

10

11

12

15

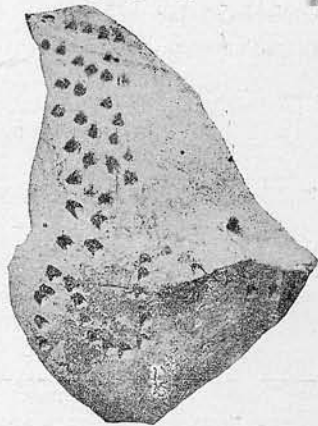

16

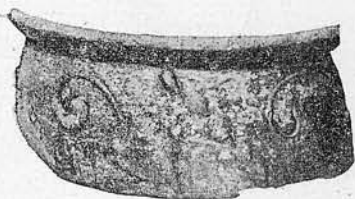
(A 15—16 az eredeti nagyságnak kbl. kétharmada; a többi annak öthatoda).

Porolissumi leletek.

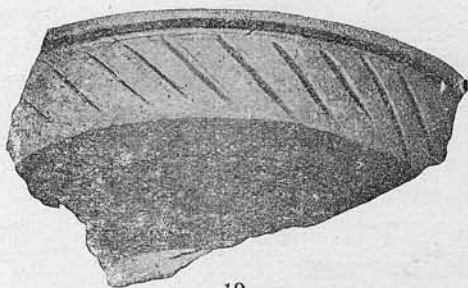
Agyagtárgyak.

17

18

19

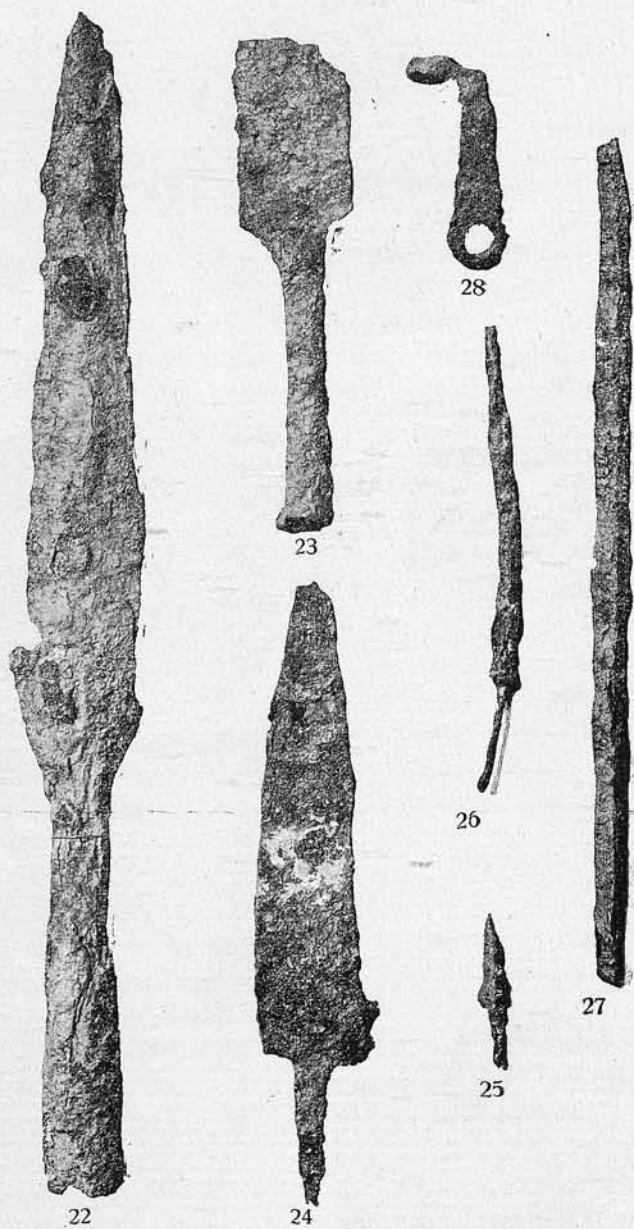
20

21

(A 21 az eredeti nagyságnak kbl. $\frac{2}{3}$ -da, a többi annak egyharmada.)

Porolissumi leletek.
Vas tárgyak.

(Az eredeti nagyságnak körülbelül fele.)

Teleki Mihály levelezése.

Hazánk történelmének újabb kútforrásai között mind több és nagyobb jelentőséget nyer Teleki Mihály levelezése, melynek most megjelent negyedik kötete¹ az 1667—1669 évekből 559 levelet bocsát a történetíró rendelkezésére. Ebben is, mint a megelőzőkben, jóval kevesebb számúak (74) Teleki Mihály levelei, mint azok, (385) melyeket neki írtak. A Teleki Mihálytól származott leveleket is részint másolatban, részint eredetiben a marosvásárhelyi gróf Teleki-levéltár őrizte meg számunkra; alig megyen egynehányra ama levelek száma, a miket más levéltárakban találtunk.

Minthogy Teleki Mihály életét a közügyeknek szentelte, idejének nagy részét ez években is a haza szolgálatában töltötte el, természetes, hogy levelezése tekintélyes részének tárgya országos ügyekre vonatkozik. Ez adja meg levelezésének fontosságát.

A szomszéd török pasák elég gyakran megújult zaklatásait, rablásait és kisebb foglalásait számba nem véve, Erdély a béke éveit élvezte ez évek alatt, tehát foglalkozhatott a megelőző években felbolygatott viszonyok rendezésével, az ország helyzetének megszilárdításával; e mellett első sorban a magyarországi dolgok fejlődése érdekelte. A magyarországi elégületlenek mozgalma a megelőző évekre nyúlik vissza. E mozgalom nem volt egységes, nem is egy mederben folyt tovább, hanem szétágazott a vezetők érdeke szerint is. Legtisztább szándék a nádort, Wesselényi Ferenczet vezette s a nemzet érdekének leginkább azok törekvése felelt meg, kik körülötte csoportosultak. A nádor és pártja a régi hagyományokat tartották szemök előtt, a török által is támogatott Erdélytől vártak segítséget s az összeköttetést a murányi összejövetel után fentartották Apafyval. Apafy és a magyar elégületlenek — interesszátusok — közt Teleki Mihály volt a közvetítő, ki kővári főkapitány lévén, könnyebben érintkezhetett velök, ki már a murányi összejövetelben is részt vett, a magyarországi dolgokban a legtájékozottabb volt és az interesszátusok bizalmát leginkább bírta.

A fejedelemasszonyt, Bornemisza Annát, nyugtalansággal töltötte el ez a dolog; tartott tőle, hogy ez a vállalkozás az országgal együtt a feje-

---

¹ A széki gróf Teleki-család és a M. Tud. Akadémia költségén kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti Gergely Sámuel. Negyedik kötet 1667—1669. Budapest, 1908. XXXI és 643 lap. A megelőző kötetekről ld. az *Erdélyi Múzeum* XXIII. 268. és XXIV. 373. és következő l.

delmi családot is veszedelembé ejtheti, romlásba viheti, azért mint már 1666-ban Telekinek Murányba indulásakor tette, most is levélben figyelmeztette Telekit a veszedelemre, a melybe elegyíthetné a fejedelmet. Csak hagyjanak békét neki, mert a török s a német egy. Apafy azonban a régi tradíciók hatása alatt lévén, elfogadta Telekinek azt az okoskodását, hogy ha a porta engedelmével a töröknek is hasznára kezdenek a vállalkozások, abból veszedelem nem származhatik, ha pedig a porta nem engedi meg, vesztég ülnek, s a nádor meghívására elküldte emberét az 1667 februáriusban Besztercebányán tartott nádori székre, azon ürtügy alatt, hogy a múlt években Kökényesdi által okozott károk megtérítése felett állapodjanak meg, valóban pedig az intercessziók ügyei feletti izenetváltásra, s a besztercebányai értekezlet után pedig a legjobb reménységgel küldte áprilisben Baló Lászlót, a velenceiek ellen harcoló török nagyvezérhez Candiába, hogy ezt az ügynek megnyerje s az intercessziók nagyvezérhez küldendő követjének útját előkészítse.

Baló visszatérte után, augusztus 7-ikén, azt írta ugyan Telekinek, hogy fáradsága nem volt haszontalan, a fejedelem ő nagyságának látogatása igen alkalmas időben lőn s a propositio is örömmel hallgattatott s kedveltetett, csak haladni kellett bizonyos ideig; de — írja augusztus 17-ikén — az intercessziók részéről követ és pénz készen legyen, mert már csak ez dologért is igyekezik a török a velencei háborút minden úton-módon bevégezni s mostani propositiójára a fejedelmet legelső alkalommal reá emlékeztetni. Addig pedig az intercessziók hirtelen cselekedetekkel magokat ne praecipitálják, hanem várjanak a rendes traktától.

Mikor az intercessziók Baló követségének eredményéről Teleki által értesültek, már tudtak valamit az olasz tolmács, Panajot árulásáról. Méltán tarthattak attól, hogy az egész dolog a kormány tudomására esik s ez őket meglepheti, mi által a legnagyobb veszedelemnek lesznek kitéve. Azért sürgetni akarták a török elhatározását. Ezért írja Kende Gábor október 6-ikán Telekinek: „A Panajot latorságát kellene megelőzni és siettetni a dolgot, mert veszedelemben ejti az embereket. Az Istenért is reménkednek Kegyelmednek, serkentse az embereket, siettesse az dolgokat és a Bori uram levelére választ mentül hamarább vegyen és küldje volanter kezemhez.“

Még mielőtt Kende Gábor levele a fejedelem elé került volna, már elhatározta Apafy Inczédi Péternek a fővezérhez kiküldését, a Baló által tett propositiók megújítására s az elhatározás sürgetésére, mert a dolog sokáig titokban nem maradhat. 1667 október 8-ikáról van keltezve Inczédi útastítása; 1668 márczius 26-ikán érkezett vissza az udvarhoz Fogarasba. Követsége eredményét márczius 29-iki levelében Apafy így tudatja Telekivel: „Ha két vagy három esztendő eltelnék, azután mégis meglehetne, de most dolgok lévén, miképpen bontsák fel békességeket a némettel? A fejedelemasszony meg ezt írja: „Látom én, ez a két nemzet megalkudt a

magyar felett; nem akar az egyik a másikkal véteni, de bizony igen rosszul van dolgok.“ Bethlen Miklós szerint aligha vakot nem vetett a koczka. Lényegében Inczédi is elodázó választ hozott.

Míg az interesszátusok a porta támogatásával Apafy közbelépését várták és Inczédi követségének eredménytelenségéről is értesültek, Magyarországon híre futott, hogy Apafy fegyveres erő élén készül kimenni. Ez a hír a királyi udvarba is eljutott, hová gróf Csáky István írta meg; állítása szerint neki Erdélyből írta meg az egész diszpozíciót a fejedelem egyik belső tanácsa. Minthogy az interesszátusok szervezetlenül voltak s attól tartottak, hogy a hír hatása alatt a bécsi udvar fegyveres erővel rakja meg az országot, mi őket nagy veszedelembé hozná, a Gyulaffy László levele szerint, Apafy készülétének hírére valóban megbódultak az emberek; elhittették magokkal, hogy ő és Kende Gábor hívják a fejedelmet, sőt az egri püspök azt hirdeti, hogy ő és Kende Gábor, ha nem vigyáznak rájuk, ma-holnap beszöknek Budára, vagy Váradra; megítélheti Teleki, akárki is, minémű perikulumban forog dolguk. Vítnyédi is arra kéri Telekit augusztus 10-ikén írt levelében, hogy az Istenért veszteg üljenek, hogy nem nyugathván, magokkal együtt a magyarországiakat is el ne vessessék és a magyar nemzetnek nevét a föld színéről ki ne töröljék. A hír alaptalanságáról, Radics szerint, a bécsi udvart a fejedelem, Teleki és Bánffy Dénes levele győzték meg, mire aztán Bécsben az országnak katonasággal megrakása tervével is felhagytak.

Kende Gábornak 1668 nyarán, Czeglédi Istvánnak az év utolsó felében megjelenése Erdélyben, nem volt ismeretlen a bécsi udvar előtt. A felizgatótt kedélyek lecsillapítására rendezte 1669-ben az eperjesi traktát. A magyarországi megyék mellett Apafyt is felhívta, hogy a vitás kérdések elintézésére küldje le követeit Eperjesre. Gróf Rottal János Telekinek írt leveleiben annak a reményének adott kifejezést, hogy a trakta általános megelégedésre fog vezetni; de úgy az erdélyiek, mint az interesszátusok, nem sok jót vártak tőle. Naláczy ki is fejezte azt a nézetét, hogy a bécsi udvar, mint a múltban, csak szóval akarja hordozni őket, hogy az időt ellopja tőlük. Bánffy Dénes merő csúfságnak tartotta, hogy Erdélylyel április 14-ikén, a magyar vármegyékkel már 28-ikán akarnak traktálni. „Hiszen egy jó lónak megvételére is kellene annyi időt hagyni!“ A fejedelem inkább arra számított, hogy a Rottal János mellé második királyi biztosul adott Zrínyi Péterrel, a trakta színe alatt, titokban lehet tárgyalni. Elküldötte tehát, mint e megbízatásra legalkalmasabbat, Telekit, vele együtt Nemes Jánost, Kapi Györgyöt és Virginás Istvánt.¹

¹ Kezdetben Rhédey Ferenczet és Baló Lászlót találjuk a levelekben megemlítve, mint a kiket a fejedelem Telekivel kiküldeni akart volna. Petrityevith Horvát Kozma egy levélben kéri Telekit, járjon közbe, ne kelljen neki is menni Eperjesre, mert pöke-delem lesz, nem követ, gyalázatjára nem annyira magának, mint küldőjének.

Májusban folyt le a trakta az előre megjósolt eredménytelenséggel. Az ellentétek kiegyenlítése, az elégedetlenség megszüntetése nem sikerült. Komoly lépés erre az udvar részéről nem is történt. Az intercesszátusok tovább is Apafyban s az ő közbenjárása által a portában reménykedtek. Fokozta e reményöket, valamint Apafyét is Candia elfoglalása 1669 szeptemberében a törökök által és az ezt követő béke Velenczével, mi által a török egy hosszas háborútól megszabadult. A fejedelem az intercesszátusok egyik legtekintélyesebb emberét, Ispán Ferenczet magához hívatta s mikor ez december 24-én Fogarasban, a fejedelmi udvarban megjelent, a legnagyobb kitüntetéssel fogadta; ezt megelőzőleg pedig, októberben, Rosnyai Dávidot küldte a fővezérhez, a már Baló és Inczédi által tett ajánlatok megújításával és Rosnyai követsége sikerének reménységével várták az ő visszatértét.

Azalatt, míg Apafy ezekben az években a magyar intercesszátusok ügyét felkarolta s járatta követeit érdekekben a portára, folyvást saját magáért és országáért kellett rettegnie. E rettegést Zólyomi Miklósnak Törökországba szökése okozta 1667 tavaszán. Az általános megdöbbenést, a mit ezen szökés híre okozott, híven kifejezik Bánffy Dénes és Bornemisza Anna levelei. Mindenki meg volt győződve, hogy Zólyomi a portán az erdélyi fejedelemséget fogja maga részére szollicitálni s hogy meghallgattassék, képes lesz az ország tekintélyes részét a töröknek felajánlani. Tekintve a török megbizhatatlanságát, tartani lehetett attól, hogy Zólyomi kérését meghallgatják s Apafy feláldozásával, a fejedelemséget neki adják, kész veszedelmétül a fejedelmi családnak és Erdélynek. Ennek meghiúsítására a fejedelem és az ország részéről a portára küldött Nemes János, június 24-ikén kelt levelében megírta ugyan Telekinek, hogy Zólyomi publice magának fejedelemséget szollicitálni nem ment, csak összes elvett jószágai visszaadatását, de augusztus 11-ikén írt levelében azt is írja, hogy a portán magoknak sok ellenséget csináltak, jóakarójuk pedig egy sincs, csak olyanok ott ők, az erdélyiek, mint a némák, senkitől semmit nem értenek; október 12-ikén kelt levelében pedig figyelmezteti Telekit, hogy a fővezér választételében ne bizzanak, hanem adják meg jószágát ennek az ebnek, mert különben félni lehet, a mint a török az adót beveszi, menten kiküldik Zólyomit s ők sokan majd távul nézik Erdélyt. Ilyen értelemben írt Rosnyai Dávid is.

Minthogy Apafy a portáról is határozott parancsolatot vett arra nézve, hogy Zólyominak visszaadja lefoglalva tartott jószágait, nem térhetett ki a parancs elől. Hunyadból a Zólyomit illető részt át is adta Zólyomi emberének, Tunyogi Györgynek s erről jelentést tett a portán, a hol idő folytán belátták Zólyomi hígvelejűségét, másfelől meg voltak elégedve Apafy engedelmességével s az adó pontos fizetésében tanúsított buzgóságával. Ennek folytán Zólyominak török földön létele lassanként elvesztette Apafyra nézve veszedelmességét, de ez nem szüntette meg a fejedelem folytonos aggodalmát, mert még 1668 és 1669-ben is ismételve szárnyra kelt a hír hol

itt, hol meg amott Zólyominak fejedelemségre behozataláról.¹ E hírek hatása alatt Apafy és kormánya arra gondoltak, hogy megmérgeztetése által szabaduljanak Zólyomitól s e célra nagy összeg pénzen megvesztegették szolgáinak egy részét. Történt is kísérlet a megmérgezésre, de a mint Székely László írja, 1669 május 20-dikán kelt levelében, az „eszköz nem volt jó és alkalmatos a dolognak végbe vitelére s a kik a mérgezésre vállalkoztak, magok is csaknem életöktől fosztattak meg.“ A fejedelmi pár nevében meg is bízza az ezen időben a tracta végett Eperjesen levő Telekit, hogy vagy Eperjesen, vagy ha ott nem lehetne, gróf Tökölyi útján a késmárki híres doktortól szerezne alkalmatos eszközt, mely akár ételben, akár italban téve munkálódnék és olyan lenne, hogy felettébb való keserűségével, vagy édességével az ételnek, vagy italnak principalis ízét ne rontaná el, hanem megétele vagy itala után, bár másod vagy harmadnappal operálna.

Zólyomi szökése után itthon bűntársait kezdték kutatni. Szilvási Bálint ellen azt a vádat emelték, hogy nemcsak tudta és helyeselte Zólyomi szándékát, hanem szökésében pénzzel is segítette. Kézbe került Zólyominak egy levele, melyben Bethlen Domokost Váradra szerencsésen megérkezéséről értesíti és híja, hogy jó maga ígérete szerint ő is menjen utánna. A fejedelem mind a kettőt elfogatta s vasa vetette, Szilvásit Kővárba, Bethlent Dévára küldte rabságba. Ártatlanságok azonban Zólyomi egyik emberének, Kádár Istvánnak Törökországból visszatérte után Kádárnak a fejedelem előtt tett nyilatkozatából kiderülvén, Szilvási kezesség és szigorú reverzális mellett 1667 augusztusában szabadon bocsáttatott; Bethlen Domokos pedig 1668 februárius 13-ikán írja sógorának, Teleki Mihálynak, hogy két nappal ezelőtt nyomoruságos rabságából megszabadult s teljes életére hálát fogad Teleki iránt, hogy kiszabadításában fáradozott.

Nem volt ilyen sikeres Teleki fáradozása Paskó Kristóf érdekében, kit egyik szolgálja azon vádjára, hogy Zólyomihoz kiszökni készül, a fejedelem 1668 júniusban záratott el Kővárban. Jóllehet Bethlen János is Paskót

¹ A hír arra is kiterjedt, hogy ha Zólyomi fejedelem lesz, kiket fog megöletni s kiket fog kegyeiben részesíteni. Erre vonatkozik ez az utóbb kézbe került jegyzék, mely minden valószínűség szerint Bornemisza Anna Telekihez írt egyik levelének melléklete, következő tartalommal: Kiknek életeket ő elvégezte, de Isten nem engedte: 1. Uram ő kegyelme. 2. Béldi Pál uram. 3. Bánffy Dienes uram. 4. Keresztesi uram. 5. Kapi György uram. 6. Teleki uram. 7. Naláczai uram. 8. Kemény Simon uram. Ezek leginkább, az kikre feltette, hogy megölesse, kiknek nevek most eszemben jut. Bethlen János uramnak életét ugyan meghagyja, de mindeniből kifosztja.

Ezeket kérdvén tőlle, miképpen lehessen, mivel ezek mind elszaladnak, őtet meg nem várják, arra azt felelte, hogy az nagy embereknek arra való a hiték, hogy másokat vele megcsaljanak. (Gróf Teleki-levéltár Miss. 737.)

haszontalan nyelveskedésnél több dologban részesnek lenni nem ítélte, Apafy még 1669 végén is engesztelhetetlen volt iránta, s mikor Teleki megbizásából Paskó supplicatióját Naláczy be akarta adni Apafynak, ez csak azt felelte reá, szerencse, hogy ő vitte be, mert ha más vitte volna be, bizony megcsapatta volna érette.

Le nem irható keserűséget okozott Zólyomi Bánffy Dénesnek is. Mert a többi jószágok között Gyalut is vissza követelte, mit ekkor Bánffy tartott kezében. Mint Telekinek írta, harminczötezer forint jussa volt neki országtól s fejedelmétől adva Gyaluban, négy faluját pedig azután szerezte, s mikor a fejedelemasszony kárpótlásul kibocsátásáért Szent-Mártont ajánlotta fel — szerinte nyolcz ház jobbágygyal — ez úgy elkeserítette, hogy levele szerint az nap szeretett volna koporsójába szállani.¹ Nem tartotta megfelelő kárpótlásnak Szamos-Ujvárt sem, melylyel szintén megkínálta a fejedelem, mert ennek jövedelméből udvarbiró módjára sem élhetne meg, nem hogy az ő állapotja szerint. Telekinek, a ki a haza boldogtalan állapotjára s az abból eredő kénytelenségre hivatkozva tanácsolta, hogy elégedjék meg egyelőre Szamos-Ujvárral, mert később még jobban contentálódhatik, több levelében megírta, hogy Gyaluból kellő kárpótlás nélkül ki nem megyen, hacsak kézen fogva erőszakkal ki nem viszik. A fejedelem, a ki Naláczy levele szerint Bánffy magatartása miatt olyan lett ellene, mint a megháborított darázs, 1668 elején a beszercei országgyűlés elé vitte a dolgot, de az országgyűlés kitért a kárpótlás kérdése elől, a fejedelemre hárítva annak elintézését.

Hogy Bánffynak sok gonosz akarója van s irigye, jóakarója pedig a tanácsrendben is igen kevés, Teleki egy levelében figyelmeztette reá Bánffyt s tanácsolta is, hogy mondjon le akár a kolozsvári, akár a szamosújvári tisztjéről, különben is a kolozsvári tiszttel csak baja van, haszna kevés. Ez az állítás Bánffy panaszos leveleiből volt véve. Nemcsak fizetetlen praesidiummal kellett vesződnie, de nem egy helyen arról is panaszkodik, hogy egy tiszt-társa sincs, a ki legkisebb dolgaiban is segítené, sőt azoknak is dajkájoknak kell lennie. Pedig állandóan résen kellett állania, mert a váradi török soha sem szünt meg fenyegetni az országnak Bánffy védelme alá rendelt részét. Ha pedig ellentállást tapasztalt, kigondolt alaptalan vádakkal árasztotta el a portát. Így jutott a porta elé az a vád, hogy a fejedelem a török császár birodalmában hatalmas várat épít Várad ellen ;

¹ Egy jegyzékben, mely Bánffy Telekihez írt valamelyik levelének lehetett melléklete, de később attól elválasztatván, csak utólag került kézbe, a Gyaluhoz tartozó faluk így vannak felsorolva :

Gyaluhoz tartozó faluknak nevek : 1. Hideg-Szamos. 2. Hév-Szamos. 3. Egerbegy. 4. Kőrösfő. 5. Jegenye. 6. Sólyom-Telke. 7. Lapu-Patak. 8. Türe. 9. Darócz. 10. Mákó. 11. Nagy-Kapus. 12. Vista. 13. Gyaluvára várostúl, in summa teszen tizenhárom falut. Ezekét birtam, donatioval adta a fejedelem. (Gróf Teleki-levéltár Miss. 354.)

pedig csak az történt, hogy Bánffy a sebesvári palánkok és istállók kijavításához fogott. Komplikálta a dolgot amaz újabb vád a fejedelem ellen, hogy a némettel szövetkezett s ennek segítségére hadat küldött a német táborba Érsekújvár ellen. Hogy mind a két vádnak alaposságáról vagy alaptalanságáról a porta meggyőződjék, több rendbeli török küldöttek fordultak meg az országban. Apafynak sikerült ugyan a vádak alaptalanságát kimutatni, de ennek daczára a porta rendeletére kénytelen volt a Sebesvárt kezdett újabb építményeket leromboltatni.

A török nyomása és az ebből folyó kényszerhelyzet miatt nem teljesíthette a fejedelem Tökölyi István kívánságát sem, ki Zólyomi szökése után a Hunyadi-jószágból gyermekei számára Zólyomi részét is kérte. E tárgyban úgy Tökölyi Istvántól, mint Keczer Ambrustól sok levél van Telekinek czímezve a gr. Teleki-levéltárban, melyeknek e kötetben nem jutott hely. Ugyanezen czímen mellőzte Apafy a Tökölyi István kívánságát Huszt várára vonatkozólag is, melyet még gróf Rhédey Ferencz exfejedelem életében birtokában vett s el is határozta, hogy magánembernek — főleg magyarországinak — kezére nem bocsátja. Azt azonban nem ellenezte, hogy a még gyermek Tökölyi Imre a máramarosi örökös főispánságba beiktattassék s nagykorúságáig a megye ügyeinek vezetésével tetszés szerint bizzon meg valakit. Tökölyi István és fia Imre 1667 november 23-ikán kelt leveleikben Teleki Mihályt kérték fel helyettesnek, mint a kiben a legteljesebb bizalmok volt és a ki Naláczynak egy levele szerint már *áruló* nevet is viselt a Tökölyi érdekében fáradozásaiért. Ekkor írta Bánffy Dénes, ki a Tökölyi Imre beiktatásánál a főispánságba a fejedelmet képviselte, Telekinek: Kegyelmed részéről a gróf szentül áll. Bizony talán apján, anyján sem adná Kegyelmedet. Irigylem is Kegyelmed gratiáját. — A máramarosi helyettes főispánságot 1669 végén követte a tordavármegyei főispánság.

A gróf Teleki-levéltárban levő bő anyagból csak kevés olyan levélnek lehetett e kötetben helyet szorítani, melyekben Teleki iránt magánügyekben a legnagyobb bizalom nyilvánul meg. Kemény Jánosné özvegy fejedelemasszony Teleki Mihályt kéri közbenjárónak, hogy fiának Wesselényi Pálnak nőül Tökölyi István leányát szerezze meg. Wesselényi Pál mikor önálló életet akar kezdeni, szintén Teleki Mihályhoz folyamodik, hogy a neki átadandó jószágokra nézve anyjával egyeztesse meg. Az érdekelt felkérésére Teleki Mihály rendezi özvegy Rhédey Ferenczné, Bethlen Drusiánna és menyé, Bánffy Ágnes között ez utóbbinak járandóságára nézve a megegyezést. Neki kellett védelmezni Bethlen Drusiánát az ideiglenes huszti főkapitány, Bethlen Gergely izetlenkedéseitől; neki kellett Bornemisza Anna haragja ellen megmenteni Bánffy Agnest azon pletyka ellen, hogy azért vonakodik Kapi Györgyhöz nőül menni, mert egy oláh asszony kuruzslót tart, kivel a végett kuruzsoltat, hogy Bornemisza Anna meghaljon

s a fejedelem őt vegye nőül. Az ő segítségével szerzi meg magának Bornemisza Anna Holdvilágot s ennek alkalmatosságával írja Naláczy Telekinek: „Ha Kegyelmed nem teszen valami jót ezzel a fejedelem asszonnyal, az ura miatt bizony nagy nyomoruságba maradhat, kitől Isten oltalmazza.“ Sőt oly fontos ügyben is, mint Mikes Kelemennek a portára küldetése, Mikes tőle kér az útra kölcsön 100 aranyat s a megbízásában eljárásra szükséges instructiót, mert a fejedelem s a mellette levő Bethlen János és Kún István meg Bethlen Miklós a kellő mennyiségű pénz és instructio nélkül bocsátották útra Mikest.

A bizalomnak ilyen sok oldalról megnyilvánulása mellett szinte érthetetlenül hangzik Telekinek Eperjesről való hazatérésében Kővárról június 9-ikén feleségéhez, Weér Judithhoz irt levelében található ez a kifakadása: „Az Istenért kérlek, édesem, már végtére legyen hitelem előtted. Istennel bizonyítom, csak ma is ment el három ejtel vérem; tócsával állott alattam. Szánj azért, édesem, ne vesztegess hihetetlenségeddel.“ Nem ismerjük Weér Judit levelét, melyre a férje leveléből idézett részlet vonatkozik, de miután Teleki előzőleg megírta, hogy hazatérő útjában Huszton megáll, hogy a Bethlen Drusiánna és Bánffy Ágnes közti viszonyt rendezze, sejteni lehet, hogy Weér Judit félremagyarázta férje Huszton időzését és a féltékenység szólt meg levelében. Különben e kifakadás felesége ellen Teleki Mihály levelében egészen magára áll, mert többi leveleiben nem csak mint gondos, a legkisebb dolgokra figyelmét kiterjesztő házi gazda mutatkozik, hanem úgy is mint gyöngéd, szerető férj, ki távol létében minduntalan vágyakozik a családi tűzhely után. Őszintének is kell tartanunk megelőző egyik levelének ezt a részét: „Jó tanácsadásodat, édes lelkem, felette igen kedvesen és bizony igen nagy szeretettel vettem. Isten áldjon meg, lelkem feleségem, érette. Isten velem lévén, úgy igyekezem magamat, édes feleségem, viselnem, hogy neked is örömedre lehessen.“ Távol létében minden alkalommal ír feleségének, ugyanazon levélben ismételve kéri a tudósítást felesége és a gyermekek egészségéről; szívesen örül egészségöknek, búsul, ha valamelyiknek betegségről értesül. Többször kívánja, hogy a gyermekekkel is irasson levelet felesége, de minthogy ezek írni még nem tudnak — a nagyobbiknak Annisnak anyja 1668 januárius 18-án kéri az abéczés könyvet — meghagyja, hogy úgy írják le a leveleket, a mint a gyermekek mondják. Meg is jegyzi a Jankó nevében 1667 januárius 10-ikén kelt levélre, hogy nem úgy irták le, mint a hogy a fiú mondta. A gyermekek apjokhoz ragaszkodására is találunk pár adatott Weér Judit leveleiben. A még csak négy éves Jankónak apja verést ígér, ha a míg ő távol van, jól nem vigyáz a lovakra; de azért Jankó sírva fakad, mikor egy reggel felébredve megtudja, hogy a míg ő aludt, apja elutazott. Annis apja távollétében is gondol rá: egyszer czérnát küld neki, hogy a hozzá érkezett leveleket összekösse vele, máskor meg hizlalt tyúkot, és megizeni, hogy más tyúkot is fog hizlalni számára.

A levelekben egy pár a művészet körébe tartozó adattal is találkozunk. Teleki Jánosné írja 1668 márczius 25-ikén, hogy kedvesen vette a gyermekek képét, de lehet, hogy nem derék mester a képrő, mert nem úgy írta a képet, a minemű a gyermekek. Csúcsi János Eperjesről 1669 július 2-ikán kelt levelében menti magát, hogy a sokadalom alkalmatosságával az ifjú gróf¹ képét el nem küldhette; nem rajta mult, hanem a képrőn, kinek Teleki elutazása után Eperjesről minden nap a német templomban volt munkája s azt nem mervén félben hagyni, a gróf képéhez hozzá sem foghatott. Szeptember 24-ikén ugyancsak Eperjesről írt levelében ismét a felett búsul, hogy ennyire haladott a képek elkészítése. Az ott való kényes képrőn mult a dolog, ki csak akkor készítette el, a mikor megtért Jászóról, hol valami oltár körül volt két hétig való munkája.

Végre mint mivelődés-történeti adatot megemlítjük Bornemisza Anna 1668 augusztus 8-ikán kelt levélben kifejezett panaszát a rossz könyvnyomtatóra, ki két év alatt sem volt képes kinyomtatni egy reája bizott könyvet. Nem meri tehát kezére bizni a kassai prédikátor² könyvét, mivel csak elvesztegetné; nem is akarja gyalázatjára visszaadni, hanem egy másik, a papok által dicsért könyvnyomtatót kell behozatni.

* * *

Teleki Mihály levelezésének itt bemutatott negyedik kötetére a *Pesti Napló* folyó évi 8. számában bírálatot mondott, de a bírálatra írt észrevételeimet nem közölte. Igaz ugyan, hogy az észrevételek közlését a szerkesztőhöz írt levelemben jó izlésére bíztam. A szerkesztő magánlevelben fentartotta a bírálat összes állításait, tehát azt is, hogy *Teleki Mihály* jellemét szépen domborította ki *Jókai Mór Erdély aranykora* című regényében, valamint azt is, hogy *Teleki M.* „Leopold császártól“ a kiegyezésért a grófi címen kívül annyi birtokot kapott, hogy Huszt várából Fogarasba utaztában mindenütt saját birtokain szállhatott meg. Az *Erdélyi Múzeum* szerkesztőjének szíves engedelmeiből itt teszek egy pár rövid észrevételt a *P. N.* bírálatára.

Jókai Mór említett regénye megírásakor annyit tudott Teleki Mihályról, amennyit Cserei Mihály és Bethlen Miklós emlékirataiból meríthetett. De ez a két író úgy van emlékiratával, mint azon ember a laza összetételű földjével, kinek birtoka folyóvíz partján van: minden nagyobb vízáradás elmos valamit belőle. A Cserei és Bethlen M. emlékiratának hitelességéből is sokat mostak el és fognak ezután is elmosni a későbbi levéltári közlemények. Meglepő, hogy a *P. N.* bírálója a bírálatára tett észrevétel elolvasása után is fentartja Leopold bőkezű birtok-adományozására vonatkozó állítását. Ez csak arra mutat, hogy rosszul értelmezi forrását, a *Pallas-Lexikon*nak Teleki Mihályról közölt — különben hibás — cikkét, mert ebben nem az van mondva, a mit bíráló kiolvasott belőle. Nem érthető bírálnak az az állítása, hogy a ki szerencsés volt Teleki M. levelezéséhez

¹ Gróf Teleki Imre.

² Czeglédi István.

jutni, gyönyörűséges dolog lett volna tőle Teleki Mihályljal foglalkozni és tudományos cselekedetet végezhetett volna, ha e levelek során igazolja Teleki M. életét és tevékenységét. A levelezést a M. T. Akadémia és a gróf Teleki-család költségén a M. Történelmi Társulat adja ki. Nem lehet tehát tentatiosus, és a szerkesztő egyoldalú prókátoroskodásra nem vállalkozhatik, még ha a gróf Teleki-család ezt kívánná is; de a család ilyen képtelenséget nem is kíván. Szükséges ezt a vállalat hitele és a tudományos komolyság érdekében nyomósan hangoztatni. De ez nem csak hogy nem zárja ki, sőt ellenben kötelességévé teszi a Levelezés szerkesztőjének, hogy a hol alkalma nyílik reá, megvédelmezze Teleki M. emlékét oly vádak ellen, melyeknek alaptalansága a levelekből kétségtelenül kiderül. Nem is mulasztotta el a Levelezés szerkesztője ezt a kötelességét, — alkalmilag mindig reá mutatott a téves nézetekkel, felfogásokkal szemben az igazságra. Éppen ennek következtében ma már nem lehetne helyreigazító megjegyzés nélkül közölni Cserei Mihálynak azt a vádját, hogy Teleki Mihály, mikor a többi erdélyi urak részegeskedtek, azért nem ivott bort, hogy józan maradván titkaikat kihallgassa s azután lábokról őket lerántsa (Történelmi Tár 1906. évfolyam 538. lap.) A már eddig közlött levelek alapján bizonyára senki sem fogja ezután elhinni, hogy Béli Pál, mint Apafy Mihály legbizalmasabb embere, sok ideig a békéltető szerepét vitte Teleki Mihály és Bánffy Dénes közt, nemcsak azért, mert ilyen békéltető szerepre nem volt szükség, hanem azért is, mert éppen Béli Pál nem tudott összeférni Bánffy Dénessel. Hogy mennyiben igaz bírálónak az az állítása, hogy Teleki Mihály bosszúvágyó ember volt, a ki üldözte Tököly Imrét és kivégeztette a nemes Bánffy Dénest, ez a későbbi közleményekből derül ki s akkor, ha a levelek lehetővé teszik, bírálónak kívánsága szerint e kérdésekben is igazolom Teleki Mihály életét és tevékenységét. Itt csak annak a megjegyzésére szorítok, hogy bírálóm nem vette észre, hogy már 1665-ben kezd gyűlni Bánffy Dénes feje felett a vészes felhő és hogy nem Teleki Mihály volt a felhő-gyűjtő. E kérdések különben még mindig tisztázásra várnak, tisztázásuk pedig csak sorrendben, a vitás kérdésekre vonatkozó levelek közlésével egyidejűleg történhetik. Ezt a *Pesti Napló*-nak is el kellene ismernie. Teleki Mihály levelezésének szerkesztője nem is adja fel azt a reményt, hogy ha sikerül a *Levelezés* kötetének végére érnie, és Teleki Mihály életrajza keretében a még vitás kérdéseket az igazságnak megfelelően eldöntenie, a *Pesti Napló* is hajlandó lesz munkásságát pár elismerő szóval honorálni.

Gergely Sámuel.

Hit és haladás.

A mult év elején e címen megjelent kétkötetes mű szerzője nevét s a mű árát csak az előszóból ismerhetjük meg. „Ki a könyv előállítási költségeihez hozzá akar járulni, szíveskedjék Kolozsvárra, az unitárius kollégiumba György Jánosnak 5 koronát küldeni.“ Ezek a külsőségek azt sejtetik, hogy nem közönséges gondolkozású emberrel van dolgunk. A szerző a kolozsvári egyetem jogtudományi és az Egyesült Államok legnagyobb egyetemének, a Harvard-egyetemnek filozófiai doktora, a kolozsvári unitárius papnevelő intézetnek tanára. Könyvéből megtudjuk még azt is, hogy két évig házi tanító volt egy lovassági tábornoknál, heteket és hónapokat töltött Páris, London, Berlin, New-York, Boston városokban, hogy saját tapasztalatából tudja meg, mi a világvárosok pompája és — nyomora. Volt alkalma, hogy csömmört kapjon a bőségben s érezhesse a koplalás fájdalmát. Parancsolt úri szolgáltnak és dolgozott házaló napszámosként. Aludt London legmocskosabb zugában a legzüllöttebb munkások és csavargók között s lakozott kastélyban a verőfényes Dél-tirol völgyein. Tanulmányainak széles köre s az élet útján megjárt kálváriája egyaránt felhívják érdeklődő figyelmünket.

Ennyit róla, ki elrejtteni igyekezett magát és könyvének sem ütötte meg a dobot. Eddig legalább sem a filozófiai, sem a pedagógiai, sem a socialis politikai irodalom nem vett tudomást róla. Pedig ez a könyv egyaránt érdemes gondos tanulmányra és elmélkedésre. A mi irodalmunk nem olyan gazdag ily nemű könyvekben, hogy róla tudomást ne vegyen. Az egész könyv alapgondolata az, hogy a társadalmi haladásnak első és legerősebb mozgatója a hit, tehát a hit nyilvánulásait vizsgálja az ókori bölcsészet, a vallás, végül a politika történelmében, hogy a nyert eredmények alapján társadalmi reformokat létesíthessen. Tárgyalása tehát az elmélettől a gyakorlat felé halad. A tudományok hierachiájában statikus és dinamikus osztályt különböztet meg, mely egymással fordított viszonyban áll, mint a csúcsával egymásnak fordított két piramis. A tudományok rendje a legkevésbé dinamikusától a legdinamikusabb felé haladva a következő: mennyiségtan, csillagászat, szervetlen vegytan, ásványtan, fizika, földtan, víztan; szerves vegytan, növény-, élet-, állattan, embertan, nemzetgazdaságtan, politika, sociologia; lélektan, erkölcsstan, hittan, bölcsészet. S mivel a bölcsészet a legdinamikusabb, azt várnók, hogy az legyen a leghatalmasabb moz-

gató erő a társadalom haladásában. De a görög bölcsészet áttekintése alapján arra az eredményre jut, hogy az a társadalmi haladásnak a legnagyobb dinamikus erőt nem tudta megadni. Vizsgálja tehát, hogy a hit második legjobb harczosa, a vallás, hogyan tölti be kötelességét.

A vallások „átmetszetes“ történelmét kutatva, hét fokozatot állapít meg: a naturalizmus, az emberimádás, a szellemimádás, a sokistenimádás, a nemzeti vallás, a miszticizmus és végső fokozat az egyistenimádás. Minden magasabb fok magában foglalja az alacsonyabb eredményeit. Egy képmutatástól mentes vallás „az összes alacsonyabb értékeknek a legmagasabb érték felé való rendelkezését követeli.“ Ilyen volt Jézus vallása, de amennyiben az egyház ebben az értékeknek megállapított rendjét felforgatta, világi uralmat követelvén és fogadván el, ennyiben Jézus ügyét elárulta. Mindemellett is „úgy látszik, hogy a vallás jelöli meg legvilágosabban a társadalmi haladás útját.“

A társadalmi haladásnak harmadik, legerősebb mozgató ereje a politika. A vallásos és politikai haladás nagyjában és egészében párhuzamos, azonban a múlt a történelemelőtti naturalizmust áttörhetetlen köddel borítja, s még az emberimádás korát is csak egyes nyomokból lehet megszerkeszteni. A hetedik és utolsó fok pedig még nem található meg a politikában, mert ez „ez ideig még a nemzetimádás színvonalán általában túl nem megy.“

E történelmi áttekintés eredményeül vonja le, hogy „a társadalmi reformnak első és mindenek felett álló követelménye a földön ujólag megjelenő minden egyénben a hitértékek hierarchiájának a reproductiója; úgy hogv valamint egy kifejlett csecsemő teste a születés előtt a fajok fejlődési rendje szerint minden főbb formáción átmegy, úgy minden személynek a lelke is, mielőtt érettségre jut, a társadalmi haladás minden múlt hitformációján, e formációk származási rendje szerint, fel a teljes monotheista fázisig — átmenjen.“ A szerző végül ez eredménynek megfelelő nevelési tervet nyújt, olyan nevelési rendszert, „melyben a nevelési gyakorlat a test, jellem és szellemfejlesztés munkája közben a hitértékek genetikai hierarchiája útmutatásait szigorúan szemmel tartja.“ Ez a könyv legfőbb eredménye.

Mivel a mű gondolatmenete szerint a társadalmi haladás legelső és legerősebb hajtó ereje a hit, lássuk, hogy határozza meg a hit fogalmát és minő meggondolások alapján nyújtja e centralis helyzetét. A hit (fides) nyelvtani alapon megkülönböztetendő a vallástól (religio). „A hit az emberek és isten jóakarátába vetett bizalmat és következőleg a dolgok és a világegyetem rendjében való bizalmat és e bizalomban való megnyugvást jelenti.“ E meghatározásban a hit fogalma statikus. Más helyen így: Az öntudatlannak a tudatosba és öntudatosba való kifejlési rendje következtében az öntudatos cselekvés és gondolkozás általában magával hozza a közvetlen valóságra való támaszkodást. A valóságra való ezt a támaszkodást

— úgy legalacsonyabb, mint legmagasabb fokán — nevezzük itt hitnek“. A hit itt is statikát, az adottra való támaszkodást, a valóval való megelégedést jelent. Ámde olvasunk ezekkel ellentétben álló meghatározásokat, ahol — helyesen — a hit dinamikus ereje talál kifejezést, így: „Az ember haladásának egyik legfontosabb feltétele a készség és eltökéltség eldobni azt a hitet és odahagyni azt az istenséget, amellyel többre és jobbra nem juthatott.“ „A hitet mindig bizonyos, az embereknek igazabbakká, szolgálatraképesebbekké, kellemesebbekké, derekabbakká, szeretetreméltóbbakká tételé utáni sóvárgás tüzei tevékenységre. Sem feltaláló, sem felfedező, sem reformátor, sem proféta nem létezett olyan soha, aki ügyében ne hitt volna és aki ne tulajdoníthatta volna ügye megnyerését mindenek fölött ügyében való hitének.“ E sorok szerint hit egyszer a valóságban való megnyugvást, máskor a jobbra, nemesebbre való sóvárgást jelenti.

Ezzel már némileg meg van adva a hit viszonya az epistemológiához. Keresni kell egy olyan közös elemet, mely a valóság különböző elemeinek egyenként és összesen jelentést ad s ez lesz a lét és ismeret legfőbb kategóriája. E kutatásban ki kell küszöbölnünk az anyag és a viszonytalan absolutum fogalmait, mint a gondolkozásra és cselekvésre irrelevánsakat. Egy másik egyszerűsítés, ha az ismeretet és cselekvést (gondolkozás-lét) a hatás és visszahatás egyetlen kategóriájára vezetjük vissza. A valóságnak alanyi és tárgyi elemei vannak. Az ismeret alanyi elemei közül a legkezdetlegesebb az érzéklés, melynek értelmet ad, melyet meghatároz és kimerít az önfenntartás ama ténye, melynek az érzéklés czélszerű eszköze. Az érzékléstől a felfogáson, emlékezeten, fogalomalkotáson, képzettársításon, az ismeret alanyi elemein át az akarásra és érzelemre emelkedve, azt látjuk, hogy értelmük és jelentésük az, ami az érzéséklésé, t. i. értelmüket és jelentésüket a felfogó alany és a felfogott tárgy közötti oki viszony adja meg; ellenben az akarát, mint önteremtés és az érzelem mint önérzés utat nyitnak „a tárgyiasult isteni akarát“, a világ megértéséhez. A lét tárgyi elemei, a mozgás, erő, anyag, tér és idő fogalma is csak az oksági viszony által kapnak értelmet és jelentést. De az oksági viszonyt csak az akarás hatása teszi érthetővé. Ezek szerint már a valóság alanyi és tárgyi elemeinek érthetősége az akaratra vezetendő vissza. Ez az a végső fogalom, az embert és természetet összekötő híd vagy csatorna, „melyen át az *ego* és *non-ego* egy mindkettőt átölelő magasabb összetételben egyesül.“ Mi adja e végső fogalom jelentését? Egy isteni teremő akarát, mely nélkül az öntudat és a természeti világ mérhetetlen változásai elgondolhatatlanok. „Ha a természettani és csillagászati, általában a természettudományi formulákat valami személyes vonatkozású tartalommal ki nem töltik: a tudományos gondolkozás nem fölemelő, hanem elnyomó, lealacsonyító, mert kiöl hitet, reményt, vallást, amint azt már eddig is oly ijesztő mértékben tette.“

Láttuk, hogy minden tudományban statikus és dinamikus elemek van-

nak s minden tudomány jelentése az, hogy a világból az emberbe s az emberből a világba kivetített oksági viszonyt fejez ki. Ám az ismeret megszerzésére nemcsak a hit, hanem a megfigyelés is eszközül szolgál. A statikai ismeretet a megfigyelés, a dinamikait a hit és contemplatio szerzi, tehát minden tudományban szükség van mindkettőre, de kiválóbb helye a kontempláló hitnek van. Az ismeret elemeinek értelmet ad az okozó akarat. Ámde minden ok a céljában érthető teljesen, amiért maga az oki kapcsolat létezik. A természeti jelenségek célja az ember, az ember célja pedig nem lehet más, mint az isten. Ez az ember betelési egysége. Ezért a létteljes értelme az Istenben való hitre visz vissza, a hit ezért az epistemologia alapja. „Minél közelebb jutott valamely dolog vagy esemény jelentésének istenben való beteléséhez, annál kielégítőbben meg van magyarázva.“ Ennyiben minden tudomány egy *legyen* parancs. „Minél inkább telítve van valakinek a lelke e mindent teljes értelművé tevő isteni egység és valóság érzetétől, annál könnyebben behatol a tünetmények kúsza bonyodalmaiba, annál könnyebben és sikeresebben hatol előre saját akarata tökéletesítésében.“ Az isten által való haladásba vetett hit hiánya vagy megléte az, a mi az emberi haladás apályait és dagályait okozza és jelzi. Az az isteni törvény, melyet az embernek úgy kell követnie, mint az állat követi ösztönét, ugyanaz a gazdaságosság, melyet a természetben szemlélünk: *a legnagyobb növekedés a legkisebb pusztulás árán.*“ Ez a jellegzetesen emberi dolgoknak, minők ember és isten szeretete, bölcsesség, termelő tevékenység szeretete s más efféléknek legnagyobb bősége. „Az egész világevolúció, a csillagködöktől fel a gondolkozó emberig, az isteni személyiségnek a világban való meggazdagodását mutatja. Ezért az embernek a személyiségben és személyiség meggazdagodásában hinnie kell és önsorsát ezen hittal kell kovácsolnia.“

Megállapítván a hitnek az értelemtanhoz való viszonyát, centrális helyzetét, áttér a hitfejlődés vázolására a bölcsészettben. Azonnal feltűnik, hogy e fejlődést csak a görög történelmen kíséri nyomon, míg az újabb bölcsészet történelme egészen figyelmen kívül marad. Igaz ugyan, hogy vizsgálódásai közben elért eredménye túlnyomóan negatív, mert arra a végső következtetésre segíti, hogy a bölcsészet nem a legerősebb és leghatalmasabb hajtó erő a hit fejlődésében. Az is igaz, hogy az újkori bölcsészet áttekintése sem juttatta volna lényegesen más eredményre, hacsak nem ugyanarra, de talán hatványozott mértékben. És mégis ez az áttekintés szükséges lett volna, ha másért nem, szervesen megalkotott terve egységes és egész volta szempontjából is. De még másért is. A görög bölcsészet vázlatos áttekintéséből — szinte túlzottan finom érzékkel — mindenütt kikeresi azt a szabályszerűen váltakozó viszonyt, melyben az egyes gondolatrendszerek arisztokrata és demokrata elemei a környezet megfelelő politikai alakulatával vannak. Az arisztokrata Herakleitos, az örökké ismétlődő változások körfolyamát hirdeti ugyan s mégis a politikában az állandó

törvények uralmát sürgeti. A demokrata Xenophanes a mindent ellenőrző, mozgató és irányító istenségben való egyesülést. Parmenides, hasonlóan demokrata, a szeretet egyesítő és a gyűlölet szétbontó, rendfölforgató tulajdonságairól tanít. Az élvező Demokritos és társai lemondanak minden az érzékeken túl fekvő igazságról s ezzel indítást adnak az élvezetekre vágyó arisztokráciának. Az ellenkező táborban a cinikusok és főleg Sokrates, a ki a dolgok mértékét a jó és értelmes észben találja.

A társadalom gazdasági helyzete és politikai szervezete jut kifejezésre e rendszerekben. Azért is sajnosan nélkülözzük az újkori bölcsészet áttekintését, mert — habár igaz, hogy a modern bölcsészeti gondolkozás főbb rendszerei a görög rendszerekkel lényegökben azonos elemeket tartalmaznak — de másfelől éppen a szerző sajátos szempontja költi fel érdeklődésünket a modern bölcsészeti rendszereknek oly irányú megvilágítása iránt, a milyenbe a görög rendszereket helyezte.

Könyvében mindenütt vezető gondolatként huzódik végig az a fel fogás, hogy az emberek tevékenységét a társadalmi, politikai, gazdasági, és éghajlati környezet irányítja, befolyásolja, sőt alkotja. Montesquieu óta szokva vagyunk minden népnek idegalkatát, hajlamait, szokásait, politikáját, gazdasági és társadalmi életét földrajzi és klimatikus behatásoktól feltételezetten vizsgálni és Taine óta ez a szempont még az irodalmi alkotásokra is mértékadó lett. A gondolat nem új, de nála túl van hajtvva.

A görög bölcsészeti rendszerek mindegyik képviselőjénél azt látja, hogy gondolkozásuk sajátosságait társadalmi és természeti környezet szabja meg. Egyedül Sokrates volna ez alól kivétel. Ő nem tíkőre, nem szülötte a maga társadalmi környezetének. „Ő környezete felett és azzal szemben, saját lábán áll.“ Két levéllel hátrább azonban már azt állítja, hogy „sem hite, sem bölcsészete kortársaihoz való viszonya számbavétele nélkül helyesen nem mérlegelhető.“ Ha nem tíkőre és szülötte a társadalmi környezetnek, akkor hogyan mérlegelhetnők bölcsészetét önmagában? Ha pedig igaz az, hogy senki sincs, a ki a környezet hatása alól magát kivonhatná, akkor hogy lehet egyedül Sokrates kivétel? Ha pedig Sokrates nagyobb önállóságát úgy magyarázzuk, hogy ő egy reformáló visszahatás képviselője s azért nem tíkőre a társadalmi és természeti környezetnek, akkor megszűnik a milieu-elmélet általánossága s reformáló nagy szellemekre nem lesz alkalmazható, a minthogy ilyen mértékig nem is alkalmazható. Görögország kedvező földrajzi és éghajlati viszonyait leírva érthetőnek találja s csak éppen e környezetben és talajban találja érthetőnek Plato fenséges bölcsészetének eredetét, „mely képes megengedni magának azt a fényűzést, hogy a bölcsesség, jóság, igazságosság az ember társadalmi állásától függetlenül önmagukért és valami eszményi összhangért művelendők,“ mert különben a görög társadalom revolúciója, a rabszolgaság eltörlése következne be. A német temperamentuma a környezet következtében a görö-

gökhöz hasonlóan „szükségképen és tényleg nehézkes és gyakorlati; és ilyen a gondolkozása is.“ A gyakorlatiatlan elem forrása az egyházak és kolostorok csendje és elzárkozottsága, a zárdák néma falai. Kant és Fichte, Schelling, Hegel középúton vannak a kolostori elvont és a józan észszerű gondolkozás között. Angolországban négy tényező foly be a gondolkozásra: a légkör állandó nedvessége, a levegő nagyobb nyomása, a nagyobb nehézkedés a miatt, mert közelebb van a tenger felszínéhez és a föld középpontjához közelebb eső sarkvidékhez. Ha az individualista angolok zárkózottságát összehasonlítjuk a velük rokon s tőlük kikerült amerikai telepesek közlékeny, társas voltával, „a külső körülményeknek a jellemre gyakorolt átalakító hatását alig fogjuk kicsinyelhetni.“ Ez angol individualismussal járó kemény előretörés eredménye az, „hogy ma a világ leggazdagabb országában van a legtöbb proletár.“ Ebből magyarázza az angol bölcsészettel több pontját s ez a magyarázat valóban figyelmet keltő. Legfeltűnőbb ezek között a „legéletképesebb életbenmaradásának“ elmélete. Innen magyarázandó Spencer utilitárius és hedonikus erkölcsstanával egyező individualista sociológiája, „a mely ép úgy jellemzi az angol nemzetet a maga egészében, mint őt egyénileg.“ Spencer híveiben kifejezi, hogy mi az angol mai lelki lényege, mint bármely más angol író. „Valószínűleg ezért nem törődnek az angolok maguk a spenceri bölcsészettel: a mit Spencer mond, az az angolok előtt vagy mint saját arcképük igen ismert, vagy mint saját bűnük igen ellenszenves arra, hogy népszerű legyen. Holott Japán, mely most kezdi megfutni a keleten azt a pályát, melyet Anglia nyugaton már megfutott, a spenceri evolútiótant mohón nyeli.“ Ime, ilyen finom és éles megfigyelések abban a vázlatban, melyet a német és angol gondolkodásra hatást gyakorolt külső környezetről papírra vetett. Ezért is sajnálnunk kell az újkori bölcsészettel áttekintésének hiányát.

Azt mondja a szerző: az írónak, apjának, nagyapjának táplálkozási, lakási, öltözködési, kereseti, költségek módja következményei becsúsznak az elméletébe. „Ily útszéli tények hozzák létre hosszú időn át azon személyes jellemvonásokat, melyek az ismeret közös anyagát formálják s annak az egyéniség típusát adják.“ Ebben a tartalmas mondatban nagy a gondolatzavar. Először is azok az „útszéli tények“ nem „hozzák létre“, hanem csak idomítják, alakítják a jellemvonásokat. Másodszor pedig azok a jellemvonások nem formálják az ismeret közös anyagát, hanem azok a tények ismeret-anyagául kínálkoznak, feltolakodnak s ezekből az egyén a maga befogadó dispoziციói mértékéhez képest többet-kevesebbet sajátít el. Harmadszor az „egyéniesség típusa“ ellenmondó két fogalom. Mennél erősebb egyéniség valaki, annál kevésbé típus, s mihelyt típus, azonnal nem egyéniség. A mondat vége érthetetlen is: Mik s minek adják az egyéniség típusát? A szerző felteszi e kérdést: „van-e ember, aki a környezet hatása alól ki lenne véve? Képes bárki is gondolni, írni vagy tenni valami lényeg-

gesen különbözött attól, mit előtte kortársai vagy történelmi ismerősei tettek?" S azt feleli rá: „a kérdés annyira el van döntve, hogy az minden fölmerülhető kételyt kizár.“ Mi a kérdést nem tartjuk eldöntöttnek. Az első kérdésre bátran felelhetnek, hogy nincs. De már a második kérdésre nehéz a felelet, annyira nehéz, hogy nem is tartjuk eldönthetőnek. Bizonyos, hogy az író történelmi környezete kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolja. Bizonyos az is, hogy e hatás alól senki magát ki nem vonhatja. Még a legnagyobb, a teremtő szellemek sem. Nevelés, a kor műveltsége, gondolat- és érzélemvilága, élettapasztalatok rányomják bélyegüket az egyéniségre, de nem alkotják azt. Jézus tanításában több elem van, melyekre nézve kimutatható az ő függése kora gondolatvilágától, kilátásaitól és várakozásaitól. Tanítása olyan isten országáról, a mely nemsokára és hirtelen katasztrófával áll be, ígéretei a szegények, szenvedők és üldözöttek megjutalmazása iránt, a Mózes törvényei iránt való tisztelet s azok elismerése, az ő aszkéta erkölcstana, a mely tagadja a társadalmat s a socialis jogrend megsemmisítését foglalja magában: mindezek tanításának olyan rétegei, melyeket kora gondolat- és érzésvilága át-meg-át itatott. De hát csak ezekben állana Jézus jelentősége? Ezek az ő működésének csak negatív elemei. A világot reformáló Jézus, a teremtő, az alkotó nem e tanításaiban nyilatkozik. Nem! Minden egyéniségben megmarad a történelmi környezet által ráakott rétegek lefejtése után valami titokzatos elem, a mely az egyént éppen azzá formálja, a mi s állítjuk, hogy ez az elem az egyéni sajátosságnak lényegesebb alkotó tényezője, mint a történelmi környezet hatása. Hányan éltek éppen abban a környezetben, a melyben Jézus, vagy Petőfi s hány Jézust vagy Petőfit ismer a világtörténelem? Nem, az egyéniséget nem lehet elsikkasztani semmiféle rendszer kedvéért sem. Ha igaz volna a társadalmi környezet ez elmélete, akkor el kellene fogadnunk Nietzsche nézetét, hogy a történelmet ki kell dobni a tanulmányok köréből, mert haszontalan ballasztjával ránehezedik az egyéniség szabad fejlődésére s megöli, megsemmisíti azt.

Értjük a szerzőnek ezt a felfogását. Hiszen az ő később vázolandó nevelési reformjának keretébe nem férnek bele az egyéniségek. Ott mindenkinek egyenlőnek kell lenni. Ha van egyenlőtlenség, az csak a jóság, az önodajánlás, a szolgáló készség, az altruismus nagyobb fokában nyilvánulhat. De úgy-e, ebben is kibontakozik az egyenlőtlenség? Különben maga is látja, mennyire nem lehet igaz az elmélet túlhajtása, midőn beismeri „hogy ugyanazok a tények két különböző lelkületű egyénre teljesen ellentétes hatással lehetnek“. Ha a környezet volna az egyént formáló erősebb tényező s nem megfordítva, akkor ez nem volna lehetséges. Más összefüggésben és más czállal maga is úgy tanítja, hogy „inkább az emberek befolyásolják az intézményeket, mint az intézmények az embereket.“ (492. l.) Hát ez az, a mit én is vitatok s most egy gyékényre kerülvén tovább folytatjuk ismertetésünket.

Lássuk, hogy nyilvánul nála az egyéniség? Vajjon elenyészett-e a külső környezet — rengeteg nagy olvasottsága és széleskörű tanulmánya és ismeretei — nyomása alatt az író egyénisége? És ezt a kérdést felvetni azért megokolt, mert az előző gondolatmenet daczára maga a szerző mondja, hogy „társadalmi és bölcsészeti tanulmányok mezején senki sem írt semmi állandó értékűt *saját személyiségének* a kifejezése nélkül.“ (9. l.). A szerző az első lépésnél tisztában van a megfutandó uttal, céljával s mindent csak annyiban értékeli, amennyiben őt elméletében, társadalmi reformjában segíti. Ez azt mutatja, hogy teljesen uralkodik széleskörű olvasmányai felett. Plato idealismusa a haladás szempontjából teljesen megfeneklett és csődöt mondott, mert társadalmi eredménye a deszpotikus és nemesi stagnálás s mellette a rab-szolgaság háborítlanul virágozhatott. Tehát Plato igasságosságának nem sok köze van az élet boldogságához. Kant erkölcsi parancsának sincs az életre semmi jó következménye, mert ez a felfogás egy javított német feudalismusból eresztí gyökerét s célja sem egyéb. „A nagy Spencer nagy következtelenségei között egy sincs végzetesebb, mint individualista sociologiai következtetése társadalmi biológiai és ethikai praemissáiból.“ (102. l.) Ilyen felfogásban könnyen peregnek tovább a társadalom élete, napjai. Így könnyen találni kibúvót „annak teljesítése alól, amire őt az egyetemes jó-akarát szigorú értelmezése kötelezné.“ (61. l.).

Ellenben eltitkolhatatlan rokonszenvvel tárgyalja a görög gondolkodók közül a demokratákat, tudatosan kiemeli Rousseaut, Mazzinit, Tolsztojt.

Ez az ő szempontjából teljesen jogos. De itt megint van egy állítása, melylyel nem érthetünk egyet. Azt mondja t. i. elmélet bírálatánál a helyes ítélet végső próbaköve az: vizsgálni, milyen volt az írónak az élet-körülménye? Elméletalkotásnál pedig ez a legbiztosabb védő a hazugságok, félremagyarázások és jogosulatlan általánosítások ellen; a legmegbízhatóbb vezető a legjobb szolgálatot tevő igazságok kiválasztásánál. Amde tovább folytatva e gondolatot, azt állítja, „hogy az egyéni különlegesség a kérdéses tan elméleti erejét meggyöngíti.“ Tudjuk Kantról, hogy minő kötelességteljesítő, pontos, lelkiismeretes ember volt. A königsbergi toronyórát utána igazították, mikor délben 12 órakor kilépett rendes napi sétájára. Saját maga és cselédje tanúsítja, hogy 30 éven keresztül minden nap kivétel nélkül reggel öt órakor kelt fel. Gyöngíti-e ez az ő „egyéni különlegessége“ a kategorikus imperativus elméleti erejét? Jézus azt tanította, hogy szeressük még ellenségeinket is és dobjuk vissza kenyérral azt, a ki minket kövel dob. Gyöngíti-e a tanítás elméleti erejét, ha tudjuk róla, hogy a kereszt kínjai között az élet utolsó lehelletével is ellenségeiért imádkozott? A szerző szívességéből megismerkedtem élete egy néhány olyan részletével, melyek azt mutatják, hogy amennyiben teheti, életét gyakorlatilag is felfejtett elvei szerint igyekszik berendezni. Vajjon

kisebb értékű lesz-e elmélete azzal, ha összehangzásban van gyakorlati életével? Az író gondolatába belevegyül — igenis — tetteinek formája és mindennapi élete modora; de viszont a gondolat is vezeti őt mindennapi élete folyásában. S minél inkább megfelel a gyakorlat az elméletnek, ez annál nagyobb nevelő értékű s ha már értékelnem kell ebből a szempontból az elméletet, éppen ellenkezőleg azt a következtetést vonom le, hogy az egyéni különlegesség a tan elméleti erejét csak akkor gyöngíti, ha elmélet és gyakorlat nem egyeznek, ellenkező esetben erősíti.

Van a szerző felfogásának még egy sajátossága, melyet még tárgyalnunk kell, mielőtt könyve tartalmának vázlatát adnók. Ez a sajátosság magyarázatát és jelentését találja abban a centrális helyzetben, melyet a hit a szerző felfogása szerint az epistemológiában elfoglal. Ismerjük már azt az alapvető feltevését, hogy az emberi haladásban a hit a legfőbb tényező; az akarás és a megértés csak második és harmadik sorban jönnek. Ebből következik, hogy a tanulmány és tudomány a jellemhez és magaviselethez viszonyítva másodrendű jelentőségűek (525. l.)

Minden világraszóló találmány és fölfedezés, melyektől az emberiség haladása függ, nem annyira a kutató és elemző értelem s öntudatos erőfeszítés, hanem inkább felülről, Istentől származó „megszállás” műve és eredménye. „Ha az ember a találmányok történelmét áttekinti, meglepődve észleli, mily rendkívül kevés találmánynak az eredeti eszméje képezi öntudatos emberi erőfeszítés gyümölcsét. Az eszme, szinte kivétel nélkül, villámsujtásként, váratlanul csap a feltalálóra.” (103. l.). A vallási, bölcsészeti és társadalmi feltalálóknál is egy felülről származó megszállás világossága és hatalma az, a mi rájuk derül s őket egy többet felölelő igazságnak, egy nagyobb jónak túlaradó örömmel teszik boldog rab-szolgáivá. Mindkét fajta feltalálók „többé-kevésbé rendellenes természetűek: supersensitívek. Látomásaik, rapportjaik, hallucinatioik vannak; s nem a saját maguk és saját céljaik urai, hanem rajtuk kívül, felettük álló célok eszközei.”

E felfogás magva egészséges, de szerző túlhajtja azt a beteges idegéletnek addig a fokáig és nyilvánulásáig, a hová már nem követhetjük. Az értelmi műveltségnek mai túltengése korában helyes és megokolt az érzelmi és akarati élet nevelésének hangsúlyozása. A szaktudományok mai művelése mellett, mikor a tudós valósággal eltemetkezik a maga kis jelentőségű specialis kérdésének buvárlásába s e közben nem vesz tudomást az emberi haladás és élet nagyjelentőségű kérdéseiről, nem lehet eléggé hangsúlyozni a tudománynak általános összefoglaló föladatait, a lelket, az érzületet művelő hatásait, az agyvelő sívár munkája helyett a meggyőződésből és hitből származó lendületét a léleknek. Lombroso azt hirdeti, hogy a lángelme és az örültség határos fogalmak. S az életből naponként tapasztaljuk, hogy minden igazi nagy mű végrehajtására a léleknek bizonyos paroxismusára van szükség. Megingathatatlan hittel és meggyőződéssel kell

minden kérdéshez közelednünk; hinnünk kell annak megváltó erejében, ha valódi eredményt akarunk elérni.

Ámde mindebből nem következik, hogy az idegélet e supranaturális állapotait tartsuk magunkra nézve kívánatosaknak, melyek után törekednünk kell, melyeket ritkán előforduló és rendellenes voltukból a lélek rendes tüneményeivé kellene állandósítanunk. A szerző Jézus tekintélyét kivételes hypnotikus és csodatevő hatalmából származtatja, Budha önkivületben kapja az ihletet küldetésére. Luther ideges convulsiók közepette érlelődik reformatori pályára. Goethe séta közben fényes nappal saját magát látja szembejönni. Lateau Lujza annyira belemélyed Jézus sebeinek szemléletébe, hogy kezei és lábai vérezni kezdenek. A telepathia, hipnózis, suggestio, psychographia, hallucinatio, somnambulismus stb. misztikus tünemények csodás eseteivel találkozunk az életben is, értesülünk az irodalomból is. De mindezekre nézve megegyezünk abban, hogy rendellenes tünemények, melyek az idegrendszer abnormis állapotából folynak s a tudomány mai álláspontján bizton kimondhatjuk azt is, hogy a kinek egészséges idegrendszere van, arra nézve a léleknek e rendellenes tüneményei nem léteznek. Az következik ebből már most, hogy egészséges idegrendszerű emberek nem alkothatnak nagyot és maradandót, nem tehetnek nagy felfedezéseket? — Nem veszi észre a szerző, hogy hová jutunk, ha ezt a gondolatot végig gondoljuk? Ha a mechanikai és erkölcsi találmányok villámcsapás fényeként áradnak azokba, a kiknek az akarata befogadásukra eléggé átölelő, minden öntudatos erőfeszítés nélkül, akkor a modern ember úgy tesz jól, ha összedugott kézzel munka nélkül gondolatokba, meditációkba mélyed s várja az isteni megszállást. Ezt látta a szerző a találmányok hazájában, a fáradhatatlanul és szinte ideges gyorsasággal termelő Amerikában? Nem érzi-e, hogy van ebben a felfogásban valami közös a középkori szentek, barátok, aszkéták meddő és terméketlen elvonultságával? Sőt tovább megy a szerző s nevelési reformjában spiritiszta seance-ok tartását és látogatását ajánlja a növendékeknek, mint a melyek a ma szokásos — az ő rendszerében feleslegessé vált — istentiszteletek helyettesítésére szolgálnának. Plato bölcséleti rendszere megértése végett a gondolat rezgő mozgása feltevéséhez fordul s a gondolatolvasást (psychographia) a phonograph analogiájára, saját maga álmait, Swedenborg telepathiáját, Jézus csodatevéseit stb. úgy magyarázza, hogy a komoly tudományos buvárlás módszerét azzal kicsúfolja, semmibe veszi s bennünk azt a meggyőződést kelti, hogy maga is supersensitiv. Nagy hibának tartom, hogy e részletek, melyek amúgy sem szervesen illeszkednek könyve egészébe, nem maradtak el.

Lássuk most a hitértékek fejlődését a vallás történelmében. A vallások történelmében a fejlődés első foka a *természeti vallás*, midőn az ember még nem ébredt tudatára a természettől való különváltságának. A csecsemő kora ez élte első hónapjaiban. A vallási míveltség legalacsonyabb

fokán álló ember még nem képes különbséget tenni az ember és a természeti tárgyak között. Ez állapot néha az animismussal keveredik, midőn nem a tárgy, hanem annak szelleme az Isten. Sajátos alakja a nap s általában az égi testek imádása, mely a tűz megismerése útján keletkezik. E foknak a politikában megfelel a természetes családi vagy nemzetiségi alkotmány, az emberi társulás legegyszerűbb, merőben természeti és állati ösztönökre támaszkodó alakulata.

Második az *emberimádás foka*. Erre a fokra az ember az önállítást egy erőszakos és eltökélt tényével emelkedik fel. Az életharcban az erők, bátrak és ügyesek kitűnnek s tekintélyre tesznek szert. Ez a kitűnés legkönnyebb a háborúban, és csodás és vallásos hódolatot érdemlő tény. Az Istenné lett nemzetséggfő tekintélye és természetfölötti képességeiben való hit fenntartására igénybe veszi a magusi művészeteket és bűvészeteket is. E hatalom néha zsarnoki családokkal és kizsákmányolással jár. A politikai akarat és világi hit főjellembonása az, hogy az ember erőinek tudatára jut s ez a legteljesebb öntudatosság mindjárt az istenségre viszi az embert. Az első személyes tudat ennyiben isteni öntudat. Ez az átmenet emeli ki az embert az állati közönbösségből.

Egy személy istenítése után „elkerülhetetlen” a személy létének kiterjesztése a halál utáni időre, mikor a *szellemimádás* foka áll elő. Álomelméletből, animismusból való származtatása képtelenség, de elfogadható és érthető „a halhatatlan lélekkel bíró imádásából való származtatás.” Aztán a szellemhit a természeti tárgyak körére is kiterjed, minthogy az alacsonyabb fokú vallás változott alakban a magasabb fokon mindig tovább él; sőt éppen ez a hitfejlődés sajátja. E fokon van szükség először hivatásos papokra kiknek főfeladata, hogy legyenek inspirálva, szellemek szállják meg s ezek közvetítésével tanácsokat osztanak. A megszállás görcsös histerikus tünetények között történik. Szolgálják a barátságos szellemeket, az ellenségesekkel szemben az ördögüzés a legfőbb teendőjük. Fontos feladatuk még a haldokló és a temetések körüli teendők, az el nem temetettek szelleme szerteszét csatángol, háborgatva és kísértve az élőket. Ez a fok visszahatás a zsarnoki emberuralom ellen; fejleszti és fentartja a népnek a törvényhozáshoz és közigazgatáshoz való jogát. Az előbbi fokon öröklött, itt választott főnökségek vannak. A család mindenek felett vallási egység. A férj és atya a család papja, a feleség és anya a család papnője. A magaviselet szabályai e fokon állandósulnak: törvények, cselekvési szokások és készségek keletkeznek s így áll elő az *erkölcsi érzés*. „Úgy látszik tehát, hogy az egyéni és társas magaviselet végső szabályozó hatalma vallási erő.” (218. 1.)

A kisebb politikai egységeknek nagyobb, összefoglalóbb egységekbe való összeolvadásával párhuzamosan halad a *politheizmus*, midőn összetett és tagozódott pantheonok emelkednek, melyeket ugyanígyen egyházi

szervezetek és papi hierarchiák követnek nyomon. Ez alakulatoknak jelentős lélektani és erkölcsi velejárói vannak: az uralkodókban következetes, hajthatatlan, okos, öntudatos akarat képződik, az alattvalóban az akarat és személyiség kihal. „Ahol legtöbb az egyházi és papi szervezet és vallási szertartás, ott a legkevesebb az igazi hit és erkölcsiség.“ (238. l.) Éppen ezért a vallás szervezett típusát kerülnünk kell, a „jövő haladás mintaképét“ a szervezetlen típus nyújtja. Egyfelől a kényszer és kényszerű összeműködés, másfelől az akarat szabadsága és szabad összeműködés.

E zsákutczából kivezet a *nemzeti vallás* foka, melynek főfeltétele a társadalmi solidaritás és tömörülés. Meglepő a zsidók vallási történetében az egyistenimádás egyszeri ugrással. Ezt magasabb vallásokkal való érintkezésük s az a nagy történeti nyomás magyarázza, mely a nemzeti tömörülést rájuk kényszerítette. Így a szellemimádás fokáról egy ugrással a nemzeti vallásra emelkednek, még pedig megfelelő politikai fejlődés nélkül. Innen az izraelita míveltség és vallás három feltűnő vonása, t. i. a szellemimádás nyomainak nagy bősége, a vallási és világi hitnek (politika) fordított viszonya Izrael s a szomszédos Babilon és Egyiptom között, t. i. amott fejletlen politika, emitt megfordítva és végül a vallás mindenhatósága. Más nemzeteknél a vallási fejlődés a világit követi, az izraelitáknál minden más fejlődést messi megelőzött. Babilon és Izrael míveltségét és hitét összehasonlítva rájő, hogy minél fejlettebb a kultúra, annál nagyobb akadályokkal áll szemben a hit- és jellemfejlődés. A nagy babiloni civilizatio a világra gyakorolt minden jelentékenyebb befolyás nélkül hanyatlott le és enyészett el; a kezdetleges Izrael az emberi míveltség haladásának oly lökést adott, melynek hatását örökre el fogják ismerni. „A babiloni nemzeti hitnek és akaratnak egyfelől a vallás posványossága, másfelől a gazdagon fölburjánzott cultura fullasztó nyomása miatt meg kell semmisülnie.“ (289. l.) Izraelben a vallás vezet és azt sem a politika, sem a theologia nehézkes gépezete nem akadályozza. Nem léteztek a hit, akarat, indulat egyenes feltörését elfojtó intézmények, szokások. Itt, a hol osztályok egymás fölé helyezve nem voltak, nem volt arra szükség, hogy magának a legelhagyatottabbnak is az akarata és aspiratiója öt vagy hat föléje helyezett személyiség csatornáján át jusson a nagy közös nemzeti akarat gyűjtőjébe. Itt mindenkinek legjobb gondolata és legmagasabb becsvágya közvetlenül ömlött a nemzeti gondolatba és becsvágyba. És e különbségek következményei? Babilon kulturája minden fénye daczára is romokba és feledésbe sülyed. Izrael minden kulturális szegénysége daczára oly egyéniségeket fejleszt, melyek az egész nyugati világ műveltsége megújulásának a kovászai lesznek. A nemzeti vallás egyik legérdekesebb alakja a késői római császárság császárímádása. „Páratlan politikai belátásra“ vall a császárímádás kötelezővé tétele, mert a nagy birodalom politikai egysége közös, egységes hitet feltételez.

A nemzeti hit ezután nemzetközi, emberiségi synthesissé növekedik s

e célból még két nagy lépést kell tennie. De hogyan? Hiszen a nemzeti hit erősen pozitív, ez a pozitív erő pedig hatalmas korlát az emberiségi hit elérésében. Ezért visszaszorítást kíván s a *miszticizmus e foka* ép azért negatív jellegű. A gyakorlati tevékenység, a politikai szervezkedés feltűnő hiánya jellemzi. Képviselői a brahmanista és budhista hinduk keleten, nyugaton pedig a misztikusok. De a bibliában is megtaláljuk a Jézus egyetemes synthésisét „szükségképen megelőző és előkészítő“ miszticizmus nyomait. Főképp a predikátornál, de Jézusnál is, különösen János evangéliumában. E foknak politikai megfelelője és kerete Izrael nemzeti létének hanyatlása, másfelől egy lépés a világvallás felé a római világbirodalom keletkezésében. Jézusnál ez universalis gondolkozásra vezető misztikus réteg: boldogsági igéretei, melyek a világi életnek és érdekeknek megtagadását kívánják, egyéni tulajdonságok, tehetségek, társadalmi állás, gazdasági hatalom, vérrokonság értéktelenek előtte. E fok politikai megfelelője kimutatható Tolsztoj politikai nézeteiből és a hinduknak, „az egész emberiség legjellegzetesebben misztikus népének“ politikai állapotából. Tolsztoj e fok „egyik legteljesebbé nőtt képviselője.“ Jellemző aszkéta önmegtagadása, ellenszenv minden világi fény és élvezet iránt, az ellentnemállás elve, mely az emberi bajok legyőzésének egyetemes eszköze. Ez azt jelenti nála, hogy ellenállás nélkül kell elszenvednünk személyünk, családunk, nemzetünk ellen intézett minden támadást vagy bántalmat, másfelől tartózkodnunk kell minden oly eljárástól, mely bármi módon valamely elnyomással, erőszakoskodással, mások kizsákmányolásával áll kapcsolatban. A legnagyobb társadalmi rossz a nemzeti önzés s azért nem jó a patriotizmus, mert önzés az alapja, hódítás, elnyomás az eszköze. Megtagadja a katonai szolgálato, adófizetést s minden egyéb közszolgálato. Ez a politikai agnosticizmus örökre lehetetlen, merő öngyilkosság; nem is politika, hanem „erkölcsi, politikai és művészeti bírálatokban alakot öltő misztikus hit.“ A keleti brahmanizmusban és buddhizmusban az elmélet kiinduló pontja nagyon hasonlít a Tolsztojéhoz s meglepő a párhuzamos politikai és gazdasági rend közötti feltűnő hasonlóság is, t. i. az ősi hinduk községi élete s Tolsztoj politikai eszménye ugyanegy. A miszticizmussal egyszerre lépnek fel az ipari czéhek és a községi földekkkel bíró faluközösségek.

A misztikusnak két fősajátsága van. Egyik a teljes megértés, teljes észbeli felfogás utáni állandó küzdés, minék gyümölcse a bölcsészeti gondolkodás. Másik a küzdelmes törekvés minden egyéni korlátnak az öntudatból és akaratból való eltörlésére azzal a célzattal, hogy az egyénben csak az universalis tudat és akarat maradjon fenn. „Olyan igazán erkölcsös ember, ki saját egyéni akaratát az egyetemes akaratnak alá ne rendelte volna, nem létezett; igazi erkölcsiség az egyéni különleges tulajdonságok kiküszöbölése és általános követelményekkel való helyettesítése nélkül alig gondolható.“ Kelet miszticizmusa belső elhatározásból jó; nyugaton az események kény-

szerítik rá az egyesekre a misztikus magatartást. Amaz kulturális fejlődésre képtelen, ennek gyakorlati kísérletező eljárása könnyű lépcsőfok a hit végső synthesisére, sok értékes, értékesíthető és értékesítendő elemmel.

Ezzel elértünk az utolsó fokhoz, *az egyedüli Isten hitéhez*. Minden fejlett hit különböző hitfázisoknak összetétele. A kereszténység, mint a legmagasabb fokon álló fázis, hitében legbonyolultabb. Minden fázis, minden személyben sokszerűleg van combinálva. Jézusnál is megvannak e hit-értékek különböző fázisai. Kevésre ugyan, de mégis becsüli az anyagi élet tárgyait, elismeri az ember egyéni értékét az ő istenfiúságában, hisz a szellemekben, angyalokban, az ember és isten között közvetítő hatalmokban (politheismus), a nemzeti hitről nem mond pozitívet, csak a leküzdés feladatára szorítkozik; megvan hitében a misztikus elem is, de kitöltve hatásos tartalommal, melynek középponti gondolata az istenországának eszméje. E fokok gazdasági és politikai elemei nála? A természeti foknak megfelel az, hogy magántulajdon gyűjtését határozottan és következetesen ellenzi. Tudjuk, hogy ő és tanítványai pénzüket közös erszényben tartották. Halála után az első gyülekezet tulajdonközösségben élt. Az anyagi javak szerzését közvetlen testi szükségletek kielégítésére szorította, Az emberi foknak megfelel az, hogy nem az urat, hanem az atyát emeli istenné. De a szellem- és sokistenhitnek megfelelő, őnsorsát közmegegyezéssel intéző, földműves, avgy iparos nemzetiségi közéletéről, az osztályuralom alatt álló iparos, kereskedő, művészeteket ápoló arisztokrata városi életéről nem nyilatkozott. A nemzeti politikai tényezőket (adófizetés) elismeri s tanítványait ezek iránti engedelmességre inti hite pozitív monotheista eleme alapján, de miszticismusa ellenére, mert a misztikus felfogás politikai következménye e világ elítélése s ezzel az eredménytelennek fölismert világi hatóságnak megsemmisítése. Legnagyobb szolgálata abban áll, hogy egy oly társadalom alapeszméit adta meg, melyben Isten, az egyedüli atya, illetve a minden ember kebelébe plántált köz- és magánjó tudata, vágya és akarása uralkodnak szeretettel a nemzetek törvényeinek uralma helyett. Ez az örvendező szolgálat és alázatosság társas elvét vonja maga után. Másoknak önmagunkban való és önmagunknak másokban való simpathikus lelki realizálása az önzés kiűzése által alázatosságot, az emberiségi solidaritás létesítése által pedig erőt és lelki bátorságot szül. Az emberi alázatosság az emberiségi solidaritással párosultan az absolut egyenlőséggel összeférhetetlen, mert az értelemben, szeretetben és akaratban erősebb ellenállhatatlanul a többi fölé fog emelkedni. (381. l.).

A kereszténység nem fogadta el a Jézus hitét. A két hitrendszer közötti különbséget két tény világítja meg. Egyik a kereszténység terjesztése végett nagyban gyakorolt háborúknak és kivégzéseknek nevezett öldöklések és gyilkolások. Másik a foglalásoknak és elkobzásoknak nevezett rablások. A hit két alsó fokozata az egyház jézusellenes magatartása által oly hely-

zetbe jutott, „mely a hitértékeknek Jézus által alkotott hierarchiáját fenekestől felforgatta.“ (387. l.). A lélekben való hit csak néhány kolostori szent elméjében élt, de az egyház politikájában nem. A pápaság nagyhatalmi politikája az egyháznak minden más hatalom fölé tolása által „egy romlott nemzeti hit színvonalára“ süllyesztette le az egyetemes hitet. Ez volna a nemzeti hit foka, melyben nemzeti vallás és emberimádás keveredik. A nemzeti fok jelei a keresztes hadak keleten, itthon az eretneküldözések, az emberimádásai a pápai lábcsök. A miszticizmus fokát a kolostorok csendes magányában élő barátok testvéri közösségében találjuk meg, de az a miszticizmus, a mi a dogmatikus római kereszténységben létezett, az egyház daczára, nem pedig az egyház által létezett. Megvalósult-e hát az egyetemes istenatyaság hiffoka az egyházban? Erre a kérdésre a felelet tagadó. „A kereszténység vezető képviselőinek örökre eltörülhetetlen bűne marad az, hogy ők a legtökéletesebb hithez való ragaszkodást, a legjobb vallás gyakorlását vallották akkor, amikor nemcsak a nép, de maguk is csak félúton mozogtak a legmagasabb és legalacsonyabb hittípus között.“

A vallások fejlődését, melynek tárgyalása közben Spencertől sok adatot használt fel, lehetőleg a saját szavaival próbáltuk vázolni, de érezzük, hogy halvány képét sem adhattuk a fejlődésnek. A szerző rendkívül széles olvasottsága különösen kitűnik a fejezetből. A következő részben a hitnek a politikában való fejlődését tárgyalja; de ezt a részt mellőzhetjük, minthogy az előbbi fejezetben az egyes fázisoknál a megfelelő politikai alakulatokra — habár csak nagyon vázlatosan — már reámutattunk. S éppen ezért ezt a fejezetet többé-kevésbé feleslegesnek is tartjuk.

A vallásfejlődési fázisok közül feltűnik nekünk a misticizmus foka. Sehogy sem tudtuk megérteni, miért nevezi a szerző ezt *misztikus* foknak? A rómaiaknál Caesar korában lát e foknak megfelelő jelenségeket, az új korban a francia forradalom idejében. Miért misztikus az a tendentia, amely a nemzeti korlátokat döntögetni, megsemmisíteni törekszik s egyetemes érvényű tanokat hirdet? Nyugaton nagyon gyéren találja meg e foknak megfelelő nyomokat s a keleti brahmanizmussal és buddhizmussal jóformán csak a Tolsztoj elveit tudja szembeállítani, a ki a szerzőre sokkal nagyobb hatást gyakorolt, mint amennyire sejteni engedi.

És itt ejtünk egy pár szót a nemzet, a nemzeti szerepéről e könyvben. A vallások fejlődése történeténél láttuk, hogy az ötödik fok a nemzeti vallás kora, ezt követi a misztikus fok, amely, „szükségképen“ megelőzi az egyetemes, az általános emberi hitsinthezis utolsó fokát. A Jézus vallásában megtalálja e fejlődés legmagasabb csúcsát, ellenben az egyház kereszténységében csak az ötödik hitfejlési fázist képes felfedezni, azt is csak romlott alakban s a mi misztikus elemet talál a kereszténységben, arról azt állítja, hogy az nem az egyház által, hanem annak ellenére élt a zárdák néma falai között. Hogy az emberiség a vallásfejlődés során az

utolsó, az egyetemes hit fokát elérhesse, e végből ki kell bontakoznia a nemzeti korlátai közül, mert e korlátok csak a nemzeti önző hajlamokat táplálják és erősítik s az általános emberi fokot jellemző altruista erényeket kifejlődni nem engedik. Ha a nemzeti korlátok ledőlnek, az emberek lelke betelik az egyetemes emberiségi önzetlen érzelmekkel, melyek nem engednek tért az önzésnek s az emberek az egyenlőség állapotában már itt e földön valósítják az isten országára vonatkozó ábrándokat.

Lélektani, élettani és történelmi okok indítanak arra, hogy az emberiség fejlődésének e távlatait lehetetlennek tartsam. Az ember különféle diszpozíciókkal születik a világra. Az önzés ösztöne oly mélyen és erősen gyökerezik lelke mélyén, hogy azt onnan semmiféle nevelő hatásokkal teljesen kürtani sohasem fog sikerülni. Az élettudomány arra tanít, hogy a fejlődés épen a tagolódás, a differenciálódás, a változatosság iránya felé halad. Az egyenlőség, az egyformaság az élő lények fajain belül a pusztulás, a kihalás egyik jelensége. Mindenesetre hanyatlásra mutat, ha az egyéni változatosságok száma apad. A történelemben is csak így lehet ez. Történelmi és élettani tényezők alakították ki az egyes nemzeteket. Különböző okok, jellem, vérmérséklet, hajlandóságok és képességek, földrajzi és társadalmi környezet folytán előállottak a különböző egyedek a nemzet s a nemzetek az emberiség körében s nem képzelhetünk el olyan fejlődést, melynek rendjén a nemzeti sajátosságok megsemmisülnének s így valósúlna a bibliai egy akol és egy pásztor eszménye. Az általános emberi sohasem fog valósúlni, valamint örökre utópia marad az egyenlőség elve is.

Miként az emberiség átment s illetőleg át fog menni a hitfejlődés e különböző fázisain, úgy az egyénnek is a maga testi és erkölcsi kifejlődése rendjén oly hatásokon kell átmennie, amelyek e hitfejlődési fázisoknak megfelelnek, mondja a szerző. Ezért könyve utolsó részében egy nevelési terv általános kereteit nyújtja. Mindaz, a miről eddig szólottunk, csak történelmi alapvetés volt e nevelési tervhez, melyet *anthropogenetikusnak* nevez. Végső célja a nevelés észszerű reformja, de erre a pozitív munkára könyvének csak egy ötöd része jut. Így aránytalanul nagy tért foglal el az alapvetés és kevés tere marad az építésre.

A nevelés végső célja az egyenlőség. Ennél fogva el kell törölni mindent, ami ezt a célt nem szolgálja, sőt akadályozza; és olyan intézményeket kell kifejleszteni, melyek az elérendő célt megvalósítják. El kell törölni a militarizmust, a vámrendszert, a nevelésbeli különbségeket s mindenekelőtt a tulajdon mai alakját. Ellenben mindenkit egyenlő műveltségre kell nevelni; szervezni kell a tulajdont úgy, hogy a mások egyenlő szabadságát ne korlátozza s nevelni mindenkit úgy, hogy kiszolgálja önmagát és szolgálja a közt.

Ez a reform két módon történhetné: felülről törvényhozás és alulról nevelés útján. Ám világos, hogy gyökeres csak a nevelési reform le-

het, a másik felületes. „Gyökeres reformnak törvényhozás útján való megkísértése egyik legnagyobb tévedés, amit reformátor elkövethet.“ (492. l.). Mert lélektani lehetetlenség kialakult jellemű és elméjű emberek egyéniségét új alakba önteni. Innen sok helyes reform-kísérletnek kudarca.

Lássuk ez anthropogenetikus nevelési terv részleteit. A gyermek gondolata és akarata nyilvánuljon önmagától valami czélszerű alkotásban, gyakorlati feladat végzésében. Készítse, találja fel maga játékeit, támaszkodjék saját magára 6—7 éves kora után. Szedje önmaga magának a gyümölcsöt, vesse be s mívelje a földjét, talpalja a cipőjét, varrja, foldja a nadrágját.

„Botrányos“ a gyermek kiszolgálásának a szokása, „mert az oltja bele azt a rettenetes tudatot, hogy ő természet szerint és szükségképen magasabb rendű lény.“

A nevelő intézet olyan, mint egy jól felszerelt mező- és kertgazdaság, ellátva szabó, cipész, asztalos, kovács stb. műhelyekkel, hogy e mesterségek elemeit elsajátíthassák. Az intézet egy nagy család, 10—12 különböző korú és nemű gyermek egy család, egy házaspár gondozása alatt. Itt még nincs szükség rendszeres tanításra, a könyvet nem ismerik. Az elme eltelik a véletlenül, rendszertelenül eléje táruló tárgyak, tények, események ismeretével. Majd a szükség sarkalására megtanul számolni, írni, olvasni. Az indítások az ismeretre sokfélék. Így az érdeklődés egészséges élnétségben marad s tiszta és nemes élvezetűl szolgál. „Sem fizikailag, sem gazdaságilag, sem társadalmilag, erkölcsileg vagy vallásilag egészséges alapokon nem nyugodhatik az a nevelés, amely nem természeti alapokon nyugszik.“ (507. l.) 10—13 éves korában az egyéniség ébred. Minél hamarabb ki kell puhatólni hajlamait, azért is, mert az intézet önmagát tartja fenn s kézimunkát kell választania. Itt már kétfelé válik a testi és értelmi képzés s a társadalmi élet munkafelosztása kezd valósúlni az intézetben is. Tehát valami szükséges és hasznos főfoglalkozást választanak, de minden felsőbb beavatkozás nélkül. Átmenet egyik foglalkozásról a másikra teljesen szabad. Ez a kölcsönös solidaritás, rokonszenv és tisztelet érzelmét plántálja lelkükbe a mások foglalkozásának megvetése helyett. Nyáron napi 8—10 órai munkájuk $\frac{2}{3}$ részét testi munkára, a többit szellemire fordítják, télen megfordítva. Az értelmi nevelés tárgya az én, az ember, mert itt e fokon öntudatuk erősen megébred aztán az ember teste csontváza, képeken bemutatva, megtapogatva, nemi felvilágosítással, melynek az lesz az eredménye, hogy „minden erkölcsromboló (?) felügyelet és fegyelmezés nélkül házasságukig szűziesek maradnak gondolatban, szóban és tettben“. Főtanulmány még a lélek hitére való vezetés. Mellékesek: gyümölcsök, termények fejlődése, állatok élete, természettan, mértan elemei. Ezek rávezetik az Isten hitére.

A harmadik és negyedik fok a társas érzés fellépésének (13—15 év) és kifejlésének (15—18 év) kora. A növendékek foglalkozások szerint czélszerű egyesületeket alkotnak a családtya útmutatása mellett. Ez megfelel

a szellemimádás fokának. Az összes ilyen egyesületeket (község) egybefoglalja a megye. Tetszésök szerint használhatják az anyagokat, eszközöket, mintákat, de most már nem ingyen, mert saját maguk urai, hanem piaczi áron s viszont terményeiket is így értékesítik. Nagyobb gépeket, drágább eszközöket a község szerez, ők hozzájárulnak. Rendes gyűléseik vannak, önmaguk választotta hivatalnokaik, bírák, vádló, védő ügyvédek, rendőrök, esküdtbírók. Közösek étkezőik és hálóik, utóbbiak félretolható falakkal úgy, hogy „mikor a levegő a fagypontra alul nem száll, a fedél alatt szabad levegőn alusznak.“ (?)

E fokozat az értelmi nevelés tárgyai: a földrajz, néprajz s kivált a történelem. A földrajz a vidék ismertetésével kezdődik, így a történelem a községével s csak azután megy távolabbi érdekű, régibb eseményekre. „A történelem tanításának közönségesen elfogadott, ezzel ellentétes haladási módja lehetetlenséget feltételez és követel“ s ezért „ép e rendkívül fontos tanulmányban van a helyes tudományos vizsgálódás elve felforgatva.“ A növendéket a tanulásra sohasem a tanító akarata, hanem saját érdeklődése sarkalja. Az az előadás vagy gyakorlat, mely a tanuló figyelmét lekötöni nem képes, figyelmére nem is érdemes. Ha elalszik az óra alatt, hadd aludjék: „jobb aludnia, mint a figyelmét oly lecke hallgatására fárasztania, amely őt ébrentartani nem képes.“ Ha mindenik tanítványunk elalszik tanításunk mellett, merüljünk magunk is álomba s ha álmodtunk valami érdekest, mondjuk el tanítványainknak. Bizonyára hallgatni fognak ránk. Valamely nép történelmével egyidejűleg annak nyelvét is tanulni kell — még pedig cseregyermek útján. Holt nyelveket azonban nem tanulnak. „Holt nyelveknek az általános kötelező tanítása az emberi boldogság ellen elkövetett kegyetlen bűn.“ (528. l.) Természeti tanulmányok nyáron és lehetőleg könyvek mellőzésével ezek: növénytan, állattan, fizika, mechanika, chemia kísérletekkel, ábrákkal, mennyiségtani formulákkal. Pusztán szóbeli magyarázathoz csak a mellőzhetetlen szükség esetén fordulunk. „Vallás, mint valami, az általános ismerettől és erkölcsiségtől különböző dolog, sem nem tanítatik, sem nem ismeretes. A biblia csak egy fölötté hasznos és bámulatos könyv, de nem egyedüli könyve a vallásnak. Hivatásos papság nincs, mert mindenki pap és „mindenkiné a mindennapi élete tényekben való prédikálás.“ Vallási szertartásoknak sincs helye, mert mindenkiné mindennapi munkájával és egész életével kell tisztelnie az Istent. (532. l.) Játékokra nincs alkalom és szükség — vasárnapot kivéve. Az athletikát megvetik. Másféle szórakozásokat és kedvtöltéseket, minők éneklés, színi előadások, zene, táncz, festés, szobrászat stb. vasárnap mívelik. „A vallásos elmélkedéseket ihletett iratok olvasása, emberbaráti, theologiai és theosophiai kérdések megbeszélése és *spiritiszta ülések tartása* (?) mozditja elő.“ Külön nevelők nincsenek, a gazdasági és erkölcsi kiképzést az atyák, az értelmet a 22—27 éves kiválóbb növendékek végzik.

A 15—18 évesek megyei szervezetbe lépnek, de községi tagságukat is megtartják. A közös gazdasági kérdéseket a megye gyűlésein tárgyalják. A megye culturalis teendője, hogy fenntart egy heti lapot, különböző tárgyú dolgozatokkal, pályamunkákkal. Jutalom a közelismerés. Anyagi jutalom nincs, mert az a jellemre káros hatású. A kiváló képesség nem érdem, sem szolgálat, hanem jószerencse s a jutalom csak az önző hajlamokat erősíti. A megyének könyvtára van, de kevés és jól válogatott könyvekből. Havonként egyszer megyei vitatkozásokat tart, a politikai események évfordulóit megüli. Félévenként képzőművészeti kiállítást rendez.

A következő fok, a személyi érettség tudatának ébredése a 18—22 év körül, megfelel a nacionalismus fázisának. Az ifjú e fokon a társadalom nemzeti életében kezd résztvenni, de intézetének továbbra is tagja marad. Az intézetek és a nemzet közötti összeköttetés úgy áll elé, hogy a növények nagyipari kiképzésre a szomszédos gyártelepekre járnak, a munkások teendőit végzik, lakásaikban laknak s ellátásukban részesülnek; viszont az ipari, gyári, mezői munkások az intézet nyújtotta előnyöket s önművelési alkalmakat élvezik. Így fejlődik a szegényekkel való rokonszenv érzése.

Az értelmi nevelés legfőbb tárgya e fokon a nemzeti élet és akarat legimpozánsabb nyilvánulása a törvényhozásban. A törvényhozás házában nagy karzata az ifjúság részére van fenntartva, a mely sorra fölmege a székvárosba, törvényhozási vitákat hallgatni s a nemzeti múlt emlékeit megismerni. Megünnepli a nagy történelmi évfordulókat, de sohasem a személyeket, hanem a nemzeti küzdelmeket. Vasárnaponként a szomszédos falvakban történelmi előadásokat tartanak, dalokat énekelnek stb. Az elméleti tanulmányok között első helyen áll a nemzeti történelem és irodalom, e vallások története, a természeti tudományok közül a higiénia, egészségtan, természeti gyógyászat.

E fokon már hivatásos tanárok vannak. A tanulmányi szervezet ez: az egyes intézetek mellett bizonyos tudományágnak akadémiaja működik, egyik mellett történelmi, a másikon irodalmi, a harmadikon jogi, gyógyászati, technikai, kereskedelmi, gazdasági stb. A tanfolyam öt évre terjed. Minden év külön egyetlen tanulmánynak van szentelve, az utolsó a választott foglalkozásnak. A gyógyászat mindenkire kötelező.

Ez az átmenet a misztikus önnevelésre (23-27 év), az egyetemes emberi solidaritas fokára, melyre alanyi feltétel a testi s ezzel a lelki és erkölcsi érettségre jutás, hogy aztán „nemzetileg emberi jellemüket egyetemesen emberivé képezzék.“ (546. l.) Innen kezdve mindenki saját magának nevelője és tanítója. Az ember a saját életét és sorsát az istenség életével és az emberiség sorsával csak úgy azonosíthatja, ha „egyéni és nemzeti korlátoltságából kivetkőzik.“ E korban is az intézetben maradnak, házias életet élnek közös munkában és ellátásban s az ifjabbak tanulmányait vezetik. A legtöbb idő erkölcsi, vallásos és bölcsészeti contempla-

tióra marad. „Szinte egyedüli önnevelési mód“ az introspectív önfegyelmelés, de ez önkéntes, természetes eszköz, semmi erőfeszítést nem igényel. A lelki bilincsek nagy száma szakad le az emberről. Egyéni gondok, előítéletek, mások nézete és véleménye, divat, szokások nem feszélyezik. Örül, hogy társadalmi kitüntetés, rang, méltóság nélkül élhet. Még a külsőségekben is, mint étkezés, ivás, öltözködés stb. megváltozik; húst, izgató fűszereket nem eszik. Az ünnepeket, színházat, hangversenyeket kerüli, ellenben keresi a természetet, „ahol az emberrel csak az isten van.“ Az eredmény pedig? Az egyén jóakaratra tett szert. Így érvényesül az általános emberi egyenlőség gazdasági elve, azaz, hogy senki sem vehet több anyagi eszközt birtokába, mint amennyi mindenki másnak rendelkezésére áll s bekövetkezik az értékek hierarchiájának észszerű és következetes rendezése.

A 27 éves kor körül teljesen megérették arra, hogy a világba lépve akár mint termelők, akár mint polgárok, vagy mint művészek, nevelők és tanítók Istent és az emberiséget szolgálják.

Jó és észszerű politikai reformoknak keresztülvitelére még gondolni sem lehet addig, míg jó és észszerűen fejlődött jellemek nincsenek. Azért első a nevelő intézetek reformja, melyet politikai reformok követnek.

Első ezek között az öröklési jog reformja. Minden intézmény olyan alakban jó és jogosult, melyben a legtöbb számára a legnagyobb jó szolgálatot képes nyújtani.

Az öröklés sem a gazdagokra, sem a szegényekre, sem a középvagyonúakra nem jó hatású. Az első törvényhozási lépés volna tehát az örökösödés észszerűsítése, hogy t. i. a legelső társadalmi értékelem észszerűleg és erkölcsileg egyedül helyesen magasabb személyi és társadalmi értékek alá helyeztessék. „A magán és közboldogulás legmakacsabb ellenségének, az emberiség e gyalázatának, a rőghöz és aranyhoz való e görcsös ragaszkodásnak kell mindenek előtt lehetetlenné tétetnie.“ (562. l.) E törvény tartalma ez volna: minden polgár vagyona halála után a nemzetre száll. Ebből intézetek emeltetnek, melyekbe azok gyermekei helyezendők, kiknek vagyona a nemzetre szállott. A fenmaradó részből egyenlő birtokrészekre osztott, önkormányzó községek állítandók. Ezek a jövedelem, kereset és munkaalkalmak nélkül maradtaké. Ily módon egy-két emberöltő alatt az egész nemzeti szervezet reformálódik.

Ez a szerző általános nevelési terve vázlatosan. Célja a gazdasági, értelmi és erkölcsi egyenlőség. Teljesen a communismus gondolatvilágában mozog. Úgy vagyunk meggyőződve, hogy ez az egyenlőség sohasem fog megvalósulni, sőt megvalósulása az emberiségre nem is volna előnyös. Egyedül az erkölcsi egyenlőség volna kívánatos olyan értelemben, hogy mindenki lelkét az általános jóakarattal töltse be. Erre az altruismusra valóban nagy szüksége volna az emberiségnek.

Ha e nevelési terv didaktikai részét megfigyeljük, hiányzik belőle a magyar

nyelvtan, az ókori nyelvek, hiányzik minden olyan holt ismeret és részlet, mely az érdeklődést lekötöni nem képes. Ellenben benne van legelső sorban az egészségtan, az orvostan elemei, a természeti tudományok, a vegytan. Hiányzik belőle a vallás, de annál nagyobb helyet foglal el az általános emberszeretet. Hiányzik az élőnyelvek tana, de benne van a legdirektebb módszer, melyet már Goethe ajánlt, midőn élőnyelv tanulására abba az országba utasított mindenkit, a hol az illető nyelvet beszélék. Hiányzanak belőle a nyaktörő atletikai mutatványok, de az egész tanulási rend az egészség megszerzésére és fentartására szükséges higiénikus szabályokra van felépítve. Mintha olvastuk volna már mindezeket a dolgokat! Visszaemlékezünk, hogy 4—5 évvel ezelőtt abban a nagy actióban, melyet a társadalomtudományi társaság a középiskolai reform kérdésében indított, e gondolatok egyikét-másikat már hallottuk, már olvastuk. Mégis egy nagy különbség van a dologban. A szerző tudományos történelmi alapozás után jut ez anthropogenetikus nevelés elveihez. Minden tetszetősségük mellett is nehezen és későre valósulhatnak meg e gondolatok, későre válhatnak egy nevelési rendszer tartó oszlopaivá. Annyit azonban minden merészség nélkül bátran megjósolhatunk, hogy bármilyen lesz a jövő középiskolája, a szerző nevelési tervében foglalt gondolatai közül sok bejut abba s minél több kap helyett benne, annál közelebb jut az iskola a jövő eszményéhez.

Dr. Gál Kelemen.

Szamosi János (1840—1909.)

Szamosi János halála hírére az utolsó pillanatban vettük s őszinte megilletődéssel közöljük. Folyóiratunk közönsége jól ismeri nevét és tevékenységét, eszményeit és érdemeit. Egyesületünk életében az alapítástól kezdve maig buzgó részt vett. Abból a lelkes fiatal emberből, ki az alapítás idején azonnal a Múzeum mellé állott, az Egyesületnek munkára képes barátja, utóbb vezetője, tanácsadó támogatója és irányítója lett. Fél százados multjában mindig mellette volt s nemes becsülettel és odaadó buzgalommal szolgálta s így részesevé lett ama fejlődésnek, melyet egyesületünk fölmutathat.

Emlékét hűséges kegyelettel őrizzük s megnyugszunk abban a tudatban, hogy munkájával és eszményi törekvéseivel Egyesületünk jövőjét segített biztosítani.

ELSŐRANGÚ
DIANA FÜRDŐ
 KOLOZSVÁR, FÜRDŐ-UTCZA 2.

Gőzfürdő, porcellán, és
 rézkádás meleg fürdők.

USZODA.

Vizgyógyintézet.

**A FÜRDŐÉPÜLET A SÉTA-
 TÉR ELEJÉN FEKSZIK S
 A VÁROS MINDEN RÉSZÉ-
 RŐL KÖNNYEN ELÉRHETŐ.**

Eletet hosszabbit friss hulláma viznek;
 Az egészséget egészségben őrzi meg.
 S csak az egészség, miben létrejő
 Hatalom, szépség, bölcsesség s erő.

HUFELAND.

Oda

Nagyvárad—Kolozsvár.

Vissza

Szv. 506	Szv. 512	Szv. 508	Gyv. 502	Gyv. 504	Tvszsz. 546	Állomások	Tvszsz. 545	Szv. 507*	Szv. 505*	Gyv. 501	Gyv. 503	Gyv. 511
I-III.			I-II.		II-III.		II-III.	I-III.		I-II.		
4 15	12 54	3 06	2 18	7 14		ind. Nagyvárad -- érk.	8 30	10 34	10 55	2 32	8 34	4 14
4 21	1 00	3 12	2 24			évk.) Várad-Valencze (ind.	8 22	10 27	10 48	2 26		
4 22	1 01	3 13	2 26			ind.)	8 21	10 26	10 48	2 25		
4 32	1 10	3 22				Fugyivásárheiy	8 09	10 18	10 40			
+4 43	1 20					Szakadát -- --	+7 53		10 29			
4 52	1 28	3 42	2 51	7 42		Mezőtelegd --	7 43	10 00	10 28	2 03	8 10	3 51
	+1 55					Mezőtelki -- --	+7 31					
+5 01	1 41					Czéczeke -- --	+7 24		10 11			
5 07	1 47	3 58	+3 05	7 55		Élesd -- --	7 17	9 44	10 06	+1 50	+7 58	3 38
5 11	1 52	4 03				Élesd megálló --	7 10	9 38	10 00			
	+2 00					Rikosd -- --	+7 00					
5 30	2 12	4 22	3 26	8 15		Rév -- --	6 50	9 25	9 50	1 37	7 46	3 28
	+2 16					Rév megálló --	6 39					
5 38	2 22	4 30				Zichy barlang --	+6 33	9 16	9 41			
+5 43	2 27					Vársonkolyos --	+6 27	+9 13				
5 54	2 37	4 44				Brátka -- --	6 15	9 04	9 31			
6 02	2 45	4 52				Jádvölgy -- --	5 38	8 56	+9 22			
6 13	2 55	5 03		8 48		Bucsa -- --	5 26	8 48	9 15			2 55
	3 06					Feketető megálló	+5 13		9 04			
6 35	3 24	5 27	4 16	9 03	2 45	Csucsa -- --	5 04	8 33	8 58	12 55	7 07	2 30
6 49	3 37	5 41		+9 13	3 04	Kissebes -- --	4 33	8 16	8 43		+6 53	+2 24
6 56	3 43	5 47			3 13	Sebesvárálja --	4 25	8 10	8 37			
7 02	3 40	5 53			3 23	Malomszeg -- --	+4 17	+8 05	+8 32			
7 18	4 04	6 06	4 52	9 33	3 47	Bánfihunyad --	4 02	7 54	8 23	12 23	6 38	2 09
					4 00	Zsobok-Kispetri	3 36					
7 34	4 20	6 24			4 13	Sztána -- --	3 22	7 34	8 04		6 24	+1 55
7 47	4 33	6 39		+9 57	4 32	Jegenyógyógytűrdő	2 58	7 14	7 47		6 08	1 42
7 53	4 40	6 45			4 44	Egeres -- --	2 48	7 06	7 41		6 04	
					4 50	Darócz-Bogártelke	+2 31					
					+4 56	Mákó -- --	+2 25					
8 04	4 51	6 58			5 06	Magyargorbó --	2 14	6 50	7 27			
8 12					5 19	Magyarsárd --	1 58	+6 37	+7 16			
8 18	5 03	7 12	5 40		5 45	Magyarnádas --	1 51	6 31	7 12		5 39	
	5 08				5 54	Szucsák -- --	+1 41	+6 23	+7 03			
					6 02	Bács -- --	1 33	6 16				
8 32	5 20	7 27	5 53	10 30	6 15	évk. Kolozsvár -- ind.	1 20	6 04	6 49	11 10	5 20	1 06

+ = Feltételes megállás.

Érvényes 1909 május 1-től.

DR PÓSTA BÉLA

ELSŐRANGÚ

DIANA FÜRDŐ

KOLOZSVÁR, FÜRDŐ-UTCA 2.

Gőzfürdő, porcellán, és
rézkádás meleg fürdők.

USZODA.

Vizgyógyintézet.

A

FORDÓÉPÜLET A SÉTA-
TER ELEJÉN FEKSZIK S
A VÁROS MINDEN RÉSZÉ-
RŐL KÖNNYEN ELÉRHETŐ.

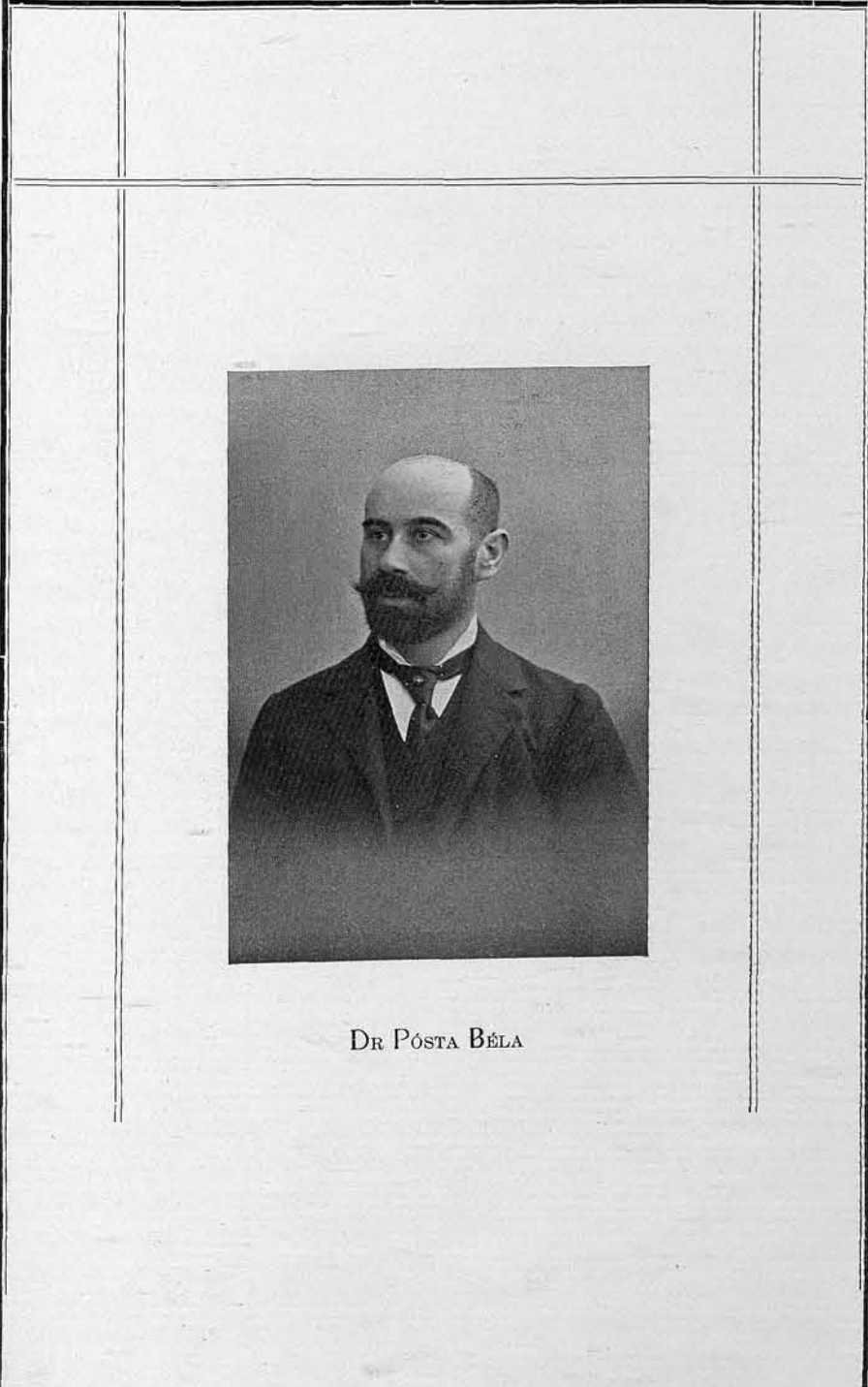
Életet hosszabbít friss hulláma viznek;
Az egészséget egészségben őrzi meg.
S csak az egészség, minden létrejő
Hatalom, szépség, bölcsesség s erő.

HUFELAND.

Oda						Nagyvárad—Kolozsvár.						VISSZA		
Szv.	Szv.	Szv.	Gyv.	Gyv.	Tvasser	Állomások	Tvasser	Szv.	Szv.	Gyv.	Gyv.	Gyv.		
506	512	508	502	504	546		545	507*	505*	501	503	511		
I-III.			I-II.			II-III.	II-III.	I-III.		I-II.				
4 75	12 04	3 00	2 18	7 14		ind. Nagyvárad -- érk.	8 30	10 20	10 05	2 32	8 34	4 14		
4 31	1 00	3 12	2 24			érb. Várad-Verencez (ind.)	8 32	10 21	10 40	2 28				
4 35	1 01	3 13	2 20			ind. érb.	8 31	10 20	10 40	2 25				
4 37	1 10	3 10				Fugyvárosi hely	8 33	10 22	10 40					
4 43	1 20	3 10				Sárospatak	7 30	10 20	10 30					
4 58	7 20	1 20	2 20	7 20		Ménfőcsanak	7 30	10 20	10 20	2 03	8 10	3 51		
5 01	1 31					Écs	7 30	10 11						
5 01	1 31					Écs	7 30	10 05	+1 50	+7 08	3 38			
5 11	1 38	4 20				Écs megálló	4 30	10 00						
5 20	2 20	4 20	3 20	8 20		Écs	7 30							
5 26	2 20	4 20				Écs megálló	6 30							
5 41	2 20	4 20				Zsuzsány	+6 30	9 11	9 11					
5 01	2 20	4 20				Ménfőcsanak	+6 27	10 33						
6 02	2 40	4 20				Écs	6 15	9 31	9 31					
6 10	2 40	4 20				Écs	5 38	8 10	+9 22					
6 10	3 08					Écs	5 26	8 15	9 15			2 55		
6 10	3 08					Füzesgyarmat	+5 18		9 04					
6 10	3 08					Ceprény	5 04	8 30	8 30	12 55	7 07	2 30		
6 10	3 08					Kisbaj	4 53	8 30	8 30		+6 53	+2 24		
6 10	3 08					Schwarzsík	4 25	8 30	8 30					
7 00	3 40	5 20				Ménfőcsanak	+4 17	8 30	+8 32					
7 00	4 00	5 20	4 12	8 30		Nagyvárad	4 02	8 30	12 23	6 38	2 00			
7 00	4 00	5 20				Zsuzsány	3 36							
7 00	4 00	5 20				Szeged	3 23	7 30	8 04	6 34	+1 50			
7 00	4 00	5 20				Écs	2 58	7 30	7 41	6 08	1 42			
7 00	4 00	5 20				Écs	2 45	7 30	7 41	6 04				
7 00	4 00	5 20				Écs	+2 31							
7 00	4 00	5 20				Écs	+2 28							
8 00	4 01	6 58				Ménfőcsanak	2 14		7 27					
8 00	4 01	6 58				Nagyvárad	1 58	7 27	7 27					
8 10	5 00	7 12	5 10			Ménfőcsanak	1 51	7 27	7 27	5 30				
8 10	5 00	7 12				Écs	+1 41							
8 10	5 00	7 12				Écs	1 39							
8 10	5 00	7 12				Kolozsvár -- ind.	1 20		11 10	5 20	1 00			

+ = Feltételes megállás.

Érvényes 1909 május 1-től.

DR. POSTA BÉLA

A második füzet története.

Dr. Pósta Béla tíz esztendeje áll érem- és régiségtárunk élén. Tíz esztendő magában is szép idő s elég arra, hogy valaki a reája bízott gyűjteményen rajta hagyja a keze nyomát. Ennek a tíz esztendőnek a fele foglalás volt, a másik fele az elfoglalt terület megvédelmezése és megerősítése. Nehány régi pénz, ócska vas, kopott ruha, törmelék cserép s még más efféle, ha számra még annyi is — még nem múzeum. Nem múzeum a parádés épület sem, ha üres, vagy ha tele, de a tudomány számára nem értékesített vagy nem értékesíthető anyaggal van megtöltve.

Mikor ide jött, a kicsiny régiségtár anyaga alig volt valamivel több és valamennyire rendszeresebb, mint a legtöbb vidéki múzeumé. Elhelyezése silány, felszerelése majd semmi, műszaki és tudományos személyzete semmi. A gyűjtemények ily árvasága annál szembeötlőbb volt, mert gondozóiból is hiányzott a fogékonyság arra, hogy annak sorsán lendítsenek. A gyűjtemény sorsát a véletlen nagyon szerencsés kézbe tette, mikor Pósta kezébe tette, mert első pillanatra tisztába jött azzal, hogy ennek a múzeumnak helyet kell foglalnia Kolozsvár és Erdély, illetőleg hazánk és a külföld tudományos életében és azzal, hogy úgy meg kell azt erősíteni, hogy soha többé el ne árvulhasson.

A milyen tisztán látta a helyzetet, olyan gyorsan határozott. Nem akart mást, mint a mit vérbeli múzeális ember akarhatott, de ehhez a nagy akarathoz fanatizmusán kívül semmije sem volt. Úgy tapasztaltuk azonban a történelem világában, hogy ez a legfőbb erő, mert a fanatizmus világokat teremtett s Pósta tíz éves fanatikus munkássága múzeumot teremtett. Ebben a munkában voltak barátai és lettek ellenségei, voltak ellenségei és lettek barátai, már a szerint, a mint az embereket idealizmusa meghódította, vagy megfutamította; a szerint, a mint munkáját megbecsülték vagy nem értékelték meg. Ennek a tíz esztendőnek számbeli eredményein, mozgalmas történetén, nemes törekvésein és magaemésztő munkáján túl van egy még sokkal nagyobb eredménye: kedvét és munkáját sokakkal megosztotta, lelkesedését átöntötte, reménységét átültette, szóval embereket: munkásokat, pártfogókat, barátokat szerzett a maga törekvései és a maga gyűjteményei istápolására.

Ezt a mai kivételes füzetet azok írták, kiket Pósta e tíz esztendő alatt a múzeumnak nevelt, meghódított, kiket barátjává tett. Maguktól jöttek rá, hogy vezetőjüknek, mesterüknek és barátjuknak semmivel nagyobb örömet nem okozhatnak, mintha megmutatják neki a tőle ültetett fa gyümölcseit. Kedvező volt a helyzetük is, mert a gazda, a ki nélkül számítottak, a kairói kongresszuson járt. Ez alatt az idő alatt nyugodtan dolgozhattak, tervszerűen megegyezhettek, gondosan titkolt tervükbe másokat is beleavattak, szóval, rövid szóval: elkészíthették ezt a füzetet.

Tervök az volt, hogy távollétében már meg is jelenthessék, de a sztrájkos világ keresztülhúzta számításukat. Azóta azután egyre féltékenyen gondozzák és óvják a maguk nemes titkát s még rám is vigyáznak, hogy idő előtt ki ne tudódjék. Pedig erre nincs szükségük, mert én náluknál is jobban tudom, hogy ő nem engedné meg a füzet megjelenését s azt is legjobban tudhatom, hogy e dolgozatoknak kéziratban maradniok, vagy egymástól elszakadtan megjelenniök sem szabad. Most tehát én is velök konspirálok. Először azért, mert megbíztak bennem, másodszer azért, mert a Múzeum tartozik ezzel Póstának. Így jött létre ez a füzet. Kerítettünk eléje egy arczképet, de már aláírást nem hamisíthattunk alá; összeszedgettük a kéziratokat, megnézegettük az egyes cikkeket s végül nyélbeütöttük a füzetet. Volt valami kedvesen izgató ebben a vállalkozásban. Az a naiv rettegés, hogy meg ne tudja, miben sántikálunk, az a tartózkodó öröm, hogy ő is örülni fog velünk. Az *Erdélyi Múzeum* új füzetének ez a hiteles története. Ebből csak az nem tűnik ki, hogy kerültem én a konspirációba? Ez azonban nem fontos s a történet az eseményekkel és okaikkal foglalkozik, nem a deákkal, a ki azokat följegyzí.

E. P.